

“Den herligste Tidsfordriv”

Genfortryllelsesmønstre i dansk 1800-talslitteratur med henblik på *Fabler for Børn* (1845) af H.V. Kaalund og J.Th. Lundbye

KATRINE FRØKJÆR BAUNVIG

Børnene er som dyrene og planterne, der stadig husker den store sammenhæng. De er stadig rene i hjertet. Lad børnene og køerne komme til mig.¹

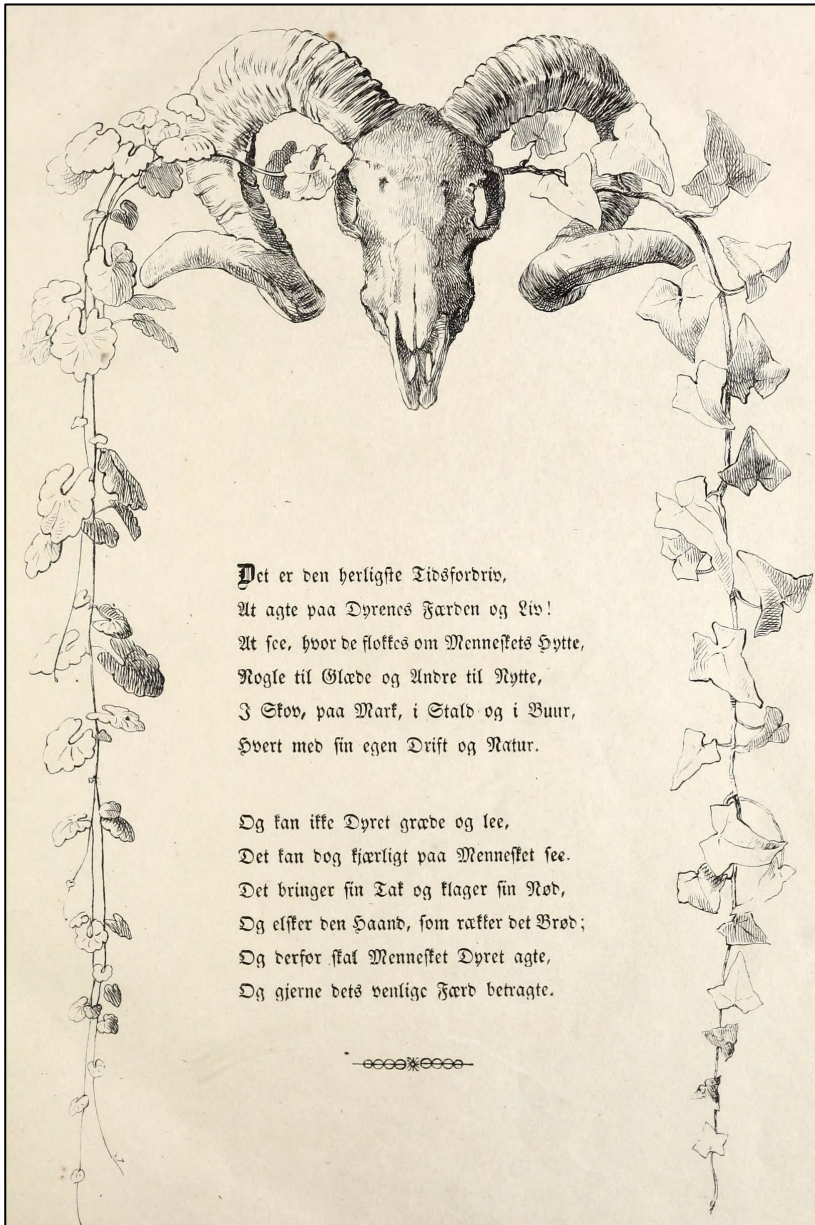
ENGLISH ABSTRACT: *Gravitating towards an analysis of the Danish classic children's book Fabler for Børn (Fables for Children) by H.V. Kaalund and J.Th. Lundbye, I seek to show how animals in mainstream discourse through the course of the 19th century became protectors of child innocence. Further, I seek to show why this was a cultural necessity being as 'childish' competences (e.g., a vibrant imagination), had become the foundation of three types of 're-enchantment': one in the family-sphere; one in the national sphere; one in the religious sphere. Moreover, I argue that these re-enchantments confirm the fourfold ontological schemata presented by Philippe Descola in Beyond Nature and Culture (2013).*

DANSK RESUME: *I denne artikel viser jeg mhp. en analyse af H.V. Kaalunds og J.Th. Lundbyes Fabler for Børn (1845), hvorledes dyr i 1800-tallet blev garanter for børns særstatus som naturlige og uskyldige. Jeg viser, hvorledes 'barnlige' evner som fantasi blev forudsætningen for tre typer af 'genfortryllelse' af de fremvoksende sociale domæner kernefamilien og nationalstaten samt den religiøse sfære. Jeg argumenterer for, at*

¹ Citatet er plukket i Peter Løhrs roman om J.Th. Lundbye *Hulemennesket* (2021, 184). Bogen er baseret på den berømte guldalder-dyremalers dagbøger. At Løhr her loyalt har kondenseret J.Th. Lundbyes dyre- og barnesyn til skønlitterær brug, kan man få bekræftet ved læsning i Svenningsen (2018). Illustrationer og vignetter i denne artikel er alle udarbejdet af J.Th. Lundbye og hentet fra *Fabler for Børn* (1845), Madsen 1918 samt Svenningsen 2018.

man bør opfatte disse genfortryllelser som systematiske bekræftelser af Philippe Descola's firefoldige ontologitypologi beskrevet i *Beyond Nature and Culture* (2013).

KEYWORDS: *Re-enchantment; Philippe Descola; ontologies; naturalism; animism; totemism; analogism; fables in Modernity; 19th-century religiosity; history of childhood*

”Forord”, *Fabler for Børn* af H.V. Kaalund og J.Th. Lundbye (1845, 3).

Det er den herligste Tidsfordriv,/ At agte paa Dyrenes Færden og Liv!/ At see, hvor de
flokkes om Menneskets Hytte, Nogle til Glæde og Andre til Nytte,/ I Skov, paa Mark, i
Stald og i Buur,/ hvert med sin egen Drift og Natur. // Og kan ikke Dyret græde og lee,/
Det kan dog paa Mennesket see./ Det bringer sin Tak og klager sin Nød,/ Og elsker den
Haand, som rækker det Brød;/ og derfor skal Mennesket Dyret agte,/ Og gerne dets ven-
lige Færd betragte.

Mennesker forstår verden med de forhåndenværende ting og væsener som afsæet; skiftende verdensbilleder og deres religiøse forestillinger, ordsprog, stjernebilleder, dyrefringsritualer, våbenskjolde, varemærker, fabelfortællinger osv. dokumenterer, at ikke mindst dyr har vist sig ‘gode at tænke med’ (Lévi-Strauss 1963, 89). I denne artikel vil jeg gøre opmærksom på den udvikling, dyr-som-tankestof undergik i overgangsperioden, der åbnede det tidsrum, vi stadig befinder os i: moderniteten. Det vil sige fra sidste halvdel af det 18. og ind i det 19. århundrede, da den gentile adfærd, at være ‘god mod børn og dyr’, bredtes ud som forventning til stadig større dele af den vestlige verdens befolkninger under paradoksalt følgeskab af den brutalt-effektiviserende industrielle, animalske produktion. Mit fokus er Danmark (og delvist Norge). Min påstand er, at dyrene i denne periode udvidede deres habitat. Fra indhegningen i humoristiske og muntre egne bevægede de sig ind på triste, melankolske, sentimentale områder.

Ved indgangen til perioden var den ‘fiktive’ rejseberetning en populær genre. Med Montesquieus *Lettres persanes* (1721) som forbillede kritiserede tidens forfattere forholdene i deres hjemlande gennem satirisk-groteske rejseberetninger lagt i munden på fiktive ‘andre’ – gerne udenlandske gæster. I en beslægtet og tilsvarende populær genre, utopien, var det selve destinationen, der var fiktiv eller i det mindste halvka-mufleret. Dyr kunne spille en væsentlig rolle i disse udgivelser, ikke mindst som redskaber i en kritisk refleksion over forholdet mellem natur og kultur.² I Danmark-Norge kunne et læsende publikum fx more sig over fremstillinger af den ‘over-kulturelle’, unaturlige storbylivsform, der gemmer sig i de forfængelige, sminkesyge, efterabende modedyr: aberne, som optræder både i Johannes Ewalds *Mester Synaals Fortelling* (1780) og Ludvig Holbergs *Niels Klim* (1741), der i 1789 udkom i Jens Baggesens sidenhen klassiske genoversættelse fra latin til dansk (Skovgaard-Petersen & Zeeberg 2018, 20-21). I trykkefrihedsårene udgav den teologiske skribent F.C. Scheffer desuden *Beviser At de saa kaldede Umælende Dyr har Større Forstand end Mennesket. Beskrevet ved Tilskueren Iblandt de Levende TUSSE BIEFFER* (Scheffer 1771) som fra dyrenes synsvinkel revser dansk-norske (københavnske) samfundsforhold anno 1771. Menneskene opfører sig så uforstandigt, ucharmerende, brutalt og absurd, at den udbredte antagelse, at det skulle være dyrene, der mangler fornuft og et indre sjæleliv – eller som det lyder i teksten: at menneskene gør “os Dyr til Maskiner”, sådan som “en ved Navn Des-Cartes” har påstået (Scheffer 1771, 12) – fremstår fornuftstridigt. Tekstens budskab er, at

² Om de genre-mæssige muligheder for eller begrænsninger på samfundskritik og om ‘vidensprekariatet’ i før-demokratiske samfund som 1700-tallets Danmark se Mulsow 2012.

det er menneskene, der mangler forstand (jf. Horstbøll, Langen & Stjernfelt 2020, 208ff).

Disse eksempler lægger sig i forlængelse af en tradition, der grundlagdes i antikken med Aristofanes' komedier (*Hvepsene; Fuglene; Frøerne*) og Æsops fabler (jf. Hope 1964, 411). De leverede hver især enten en 'munter' kritik af bestemte samfundsgrupper eller en lystig moralisering over menneskers kritisable, latterlige karaktertræk. I middelalderens Europa var fablerne populære og det samfundssatiriske element slog ned i de såkaldte fugleparlamentar (digte, hvor fuglearter repræsenterer hver sin feudalstand). Under påvirkning fra Tyskland fik fabelen i Danmark en afholdt undergenre i de rimede dyreverv *De gamle danske Dyrerim* (o. 1460) (Pedersen 2007, 137). Men spændet mellem kritik og underholdning var stadig karakteristisk.³

Dyrefremstillingerne i 1700-tallets litteratur spiller på og henter slagkraft fra tidens udbredte dyresyn; de er opsigtsvækkende og morsomme, fordi de går imod den almene opfattelse. Små børn i de øvre befolkningslag kunne – i tillæg til det mere dogmeorienterede, kristne katekismus- og abc-materiale – stave sig gennem tidens dyrekundskab. I *Nye Læse- og Tænke-Øvelser for mindre og større Børn* (1790) finder man i hvert fald mantralignende vers, som har til formål at installere naturalismens – eller som Hans J. Lundager Jensen præciserer: 'natura-kulturalismens' (2021, 63) – skarpe skelnen mellem mennesker og dyr:

Jeg kan tænke og overveje; det kan Dyrene ikke./ Jeg kan fatte gode Lærdomme; det kan Dyrene ikke./ Jeg kan begribe, hvad der er ret og uret; det kan Dyrene ikke./ Jeg kan bemærke, hvad der skikker sig./ Og hvad der ikke skikker sig; det kan Dyrene ikke./ Jeg kan blive fornuftig; det kan Dyrene ikke.⁴

Sådanne remser forsøgte at lære børn, at deres bevidsthedsevner, moralske sans og kulturelle kompetencer hævede dem over og afsondrede dem mentalt fra dyrelivet omkring dem.

I dag er dyr ikke længere så oplagte som satirisk eller morskabsstof. Underholdende dyr findes; men tidens populære forfattere kan udgive og ligefrem storsælge kritiske tanker *Om at spise dyr* (Foer 2009) og patosfyldte, melankolske børnefortællinger med dyr som centrale figurer (fx *His Dark Materials*, Pullman 1995-2000). Jeg foreslår, at dette skyldes, at "grænsen mellem dyr og menneske er mere flydende" i dag

³ Også pastoralen eller hyrdedigtningen, hvori fx får og fugle gerne optræder som virkemidler i den litterære iscenesættelse af "hyrdelivet som en nostalgisk drøm om en arkadisk lyksalighed for civilisationstrætte mennesker", kunne beskæftige sig med 'politiske' emner (Sandstrøm 2012, 346). I den version, som var særligt populær, da genren havde sin storhedstid på dansk fra midten af 1600-tallet og hvor fabelvæsener som satyrer optræder sammen med mere virkelighedsnære dyr, var det imidlertid erotiske emner, der fyldte mest (ibid., 346-350).

⁴ Passagen kan givetvis regnes som et eksempel på det, som den indflydelsesrige, filantropiske godsejer J.L. Reventlow (der i tiden op mod år 1800 arbejdede på at virkeliggøre oplysningens idealer gennem en reform af skolevæsenet) kaldte "mechaniske Siæle-Øvelser", hvis formål var at formgive barnets "Forstand" og verdensbillede – en formgivning, der afhang af barnets "Indbildningskraft", dvs. fantasi og forestillingsevner: Sådanne "mechaniske Øvelser for Børn [...] hører til Siæle-Ævnernes Gymnastik" (Reventlow 1900 [1790], 10-11). Se desuden Christensen 2012, 29.

end den var i 1700-tallet⁵ – ikke mindst i den litteratur, som henvender sig til børn (Christensen 2012, 127). Jeg foreslår desuden, at de første og afgørende skridt i denne slørring blev taget i romantiske reaktioner på naturalismen samt at denne udvikling kan ses som én blandt flere typer af ‘fortryllelser’ eller ‘genfortryllelser’ – altså den menings-, overnaturligheds- og fantasitilskrivelse til fænomener inden for den nøgterne virkelighedsforståelse, som oplysningen udbredte (jf. Morgan 2009; Taylor 2007, 221-295; Gellner 2005 [1959], 14-16). ‘Genfortryllelse’ dækker med andre ord over aktiviteter, som bevidst reagerer på en tilstand, der opfattes som ‘affortryllet’. Disse aktiviteter foregik gerne i litteraturens og kunstens verden. H.V. Kaalunds og J.Th. Lundbyes *Fabler for Børn* (1845) tjener som mit klimakseksempel på en genfortrylleslitteratur. Analysen af disse dyrefabelvers og deres illustrationer kræver imidlertid både historiske og teoretiske tilløb og må derfor vente til artiklens sidste sider.

Klangen i tillægsordet ‘fabelagtig’ (hvv. ‘fabelhaft’, ‘fabuleux’, ‘fabulous’) ændrede sig påfaldende i løbet af det lange 19. århundrede (1789-1914) i de europæiske og nordamerikanske sprogområder. En lignende udvikling gjorde sig gældende for termer som ‘eventyrlig’, ‘fantastisk’, ‘vidunderlig’, ‘legendarisk’, ‘mytisk’ (jf. Safranski 2007, 54ff). I begyndelsen af perioden, der endnu var kendetegnet ved før-romantiske oplysningstankemønstre, anvendtes disse ord om fænomener og forestillinger, der burde næres skepsis overfor. Nærmere bestemt anvendtes de typisk om sagsfremstillinger, der i en oplysningslogik burde kritiseres, fordi de var empirisk upåviselige – sådanne emner omtaltes gerne vrængende som opdigtede, uegentlige, indbildte, usandsynlige, naragtige, foregøglende. Men mod slutningen af perioden havde det fabelagtige og fantastiske altså ændret karakter. Nu anvendtes ordene oftere til at beskrive personer, genstande, begivenheder eller sagsforhold, der på den ene eller anden måde var bemærkelsesværdige og kaldte på anerkendelse og beundring. Denne ændring skyldtes udbredelsen og almengørelsen af den romantiske bevægelses opprioritering af den fiktive og æstetiske ‘virkelighedssfære’. Oplysningskritikken – at det fabelagtige og fantastisk-fiktive hørte hjemme i en anden sfære end den reelle og seriøse, som man kunne støde på i sine dagligdagsgøremål eller som man kunne læse om i fornuftsmedier som encyklopædier og aviser – var nu ikke længere overbevisende som netop

⁵ ‘Post-humanisme’, ‘økokritik’ og ‘øko-feminisme’ er tre filosofiske bevægelser, der bekræfter denne fornemmelse (jf. Albinus 2021, 29); den store interesse for såkaldte ‘rewilding-projekter’ som fx Charles Forsters tilnærmelse til en ‘ekstrem andethed’ ved at *go native* blandt grævlinger, oddere, ræve, kronhjorte og sejlere (Forster 2016), er en mere populærkulturel bekræftelse.

kritik. I stedet lovpriste flere og flere evnen til at 'tilgå' hhv. 'tro på' fx folkesagnet eller Bibelens verdener, der nu blev anerkendt som fiktion og som fik værdi som 'mere virkelige' og mere moralsk forpligtende end den prosaiske, fornuftsorienterede og voksne hverdagsverden. Med andre ord: fabler og andet fiktionsstof samt (barne-)evner til at værdsætte dem kom i høj kurs i det 'genfortryllede', romantiske 19. århundrede, hvor barnet og barndommen blev central både for nationalstaten og for kernefamilien. I et komplekst parløb voksede disse to typer af kollektive enheder sig i netop denne periode til de vestlige kulturers dominerende sociale tyngdefelter, som øvrige sociale fænomener og institutioner (fx kirker og skoler) måtte indrette sig efter.

I denne artikel tager jeg som nævnt afsæt i den efterhånden etablerede betragtning: at man kan se det 19. århundredes romantiske genfortryllestendenser som en reaktion på, at udbredelsen af det naturalistiske verdensbillede havde nået et kritisk punkt. Hvad mere er: jeg vil foreslå, at man med afsæt i den franske antropolog Philippe Descolas firdelte typologi til kategorisering af verdensbillede- eller 'ontologi'-typer, bl.a. præsenteret i værket *Par-delà nature et culture* (2005),⁶ kan forstå genfortryllelse 1) som et moderne fænomen, der er karakteristisk for / foregår 'inde i' / er en reaktion på *naturalismen* og som 2) dækker over import af kategoriseringsstrukturer fra de øvrige tre ontologi-typer (*animisme*, *totemisme*, *analogisme*) til fortolkning af dét, Descola kalder 'ikke-mennesker' (herunder dyr, som dette temanummer omhandler, men også ting og fantastiske væsener). Jeg foreslår ligefrem, at man 3) kan udlede en overordnet genfortrylleses-typologi, der alt efter genfortryllesens 'formål' og sociale brugskontekst (den nationale, den religiøse eller den familiemæssige) følger henholdsvis *totemistiske*, *analogistiske* eller *animistiske* tankemønstre. Endelig vil jeg vise, hvilke konsekvenser genfortrylleserne havde for dyrefremstillinger i dansk børnelitteratur. Det gælder som nævnt H.V. Kaalunds og J.Th. Lundbyes populære dyrerim *Fabler for Børn* (1845). Men inden jeg når så langt, vil jeg også have behandlet anden populær højtlesningslitteratur (H.C. Andersens tingeventyr) samt populære fællessangs- og refleksionsoplæg (fædrelandssange og salmer).

For at forstå fremvæksten af disse former for litteratur og betydningsstrukturerne, der gemmer sig i dem, er det væsentligt at forstå de kulturelle processer, som var deres baggrund. Da disse ikke kan antages at være kendt stof for dette tidsskrifts læsere, og da jeg skal bruge dem som baggrund for mine tekstanalyser, har jeg fundet det nødvendigt – og betragter det som et selvstændigt delformål med denne artikel – her at åbne med en fyldig historisk skitse i tre afsnit over udviklingen i synet på dyr, børn og religiøsitet op gennem det 19. århundrede.

⁶ Den engelske oversættelse: *Beyond Nature and Culture* (2013). Denne artikel forudsætter og underforstår dels Descolas teoretiske apparat, dels sammentænkningen af dette apparat med Robert Bellahs religionsevolutionære faseskitse, som i løbet af de seneste år er blevet drøftet i regi af *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift (RvT)*. Mulighederne for en sådan sammentænkning præsenteres og diskuteres i Hans J. Lundager Jensens "Virkeligheder og religionshistorie: En introduktion til ontologier ifølge Philippe Descola" i dette nummer. Min fremstilling kan med fordel læses i forlængelse af denne artikel.

Alene hjemme

Hvis de nye verdensbilleder, der voksede frem i aksetiden i århundrederne op til vores tidsregnings begyndelse, lærte folk, at mennesket ikke har hjemme i verden – at det når alt kommer til alt hører til i eller bør orientere sig imod Himlen, Nirvana, Ideernes Verden osv. – belærte naturalismen med tiltagende slagstyrke fra tidlig moderne tid og fremefter, at mennesket godt nok faktisk har hjemme i verden, men at det som bevidst væsen til gengæld er alene hjemme her. Dyr og guder, som ellers i andre kulturer, under andre ontologier, til andre tider var blevet regnet som selskab, kunne i dette verdensbillede ikke kategoriseres som fuldgyldige indvånere. Dyr, skulle man nu lære sig at forstå, mindede mere om ‘døde’, mekaniske ting end om mennesker; de havde ingen sjæl, ingen bevidsthed. Sådan lød ekstremformen af det naturalistiske dyresyn, som René Descartes formulerede, da han, som jeg allerede har nævnt, beskrev naturen som ikke-intentionel og dyrene som maskiner – som såkaldte ‘automata’ (jf. Descola 2013, 68-69). I denne sammenhæng er det ikke så afgørende, at tankerne kan siges at have et bibelsk forlæg, som at dette dyresyn var udbredt i 1700-tallets Danmark. Det udtrykte sig eksempelvis i husdyrbruget: Fæstebøndernes kreaturer, ikke mindst det relativt store antal som før landboreformerne (1784-ca.1830) var i en art godsejerformidlet fælleseje, blev opfattet som en afsjælet produktionsressource og “fik i almindelighed en hård medfart” (Dombernowsky 1988, 233). At en sådan forståelse af dyrene synes at stryge menneskets kognitive reflekser mod hårene, dvs. at den er svær at tillære og fastholde, vidner visse af oplysningstidens læsebøger om. Det allerede nævnte eksempel fra *Nye Læse- og Tænke-Øvelser for mindre og større Børn* (1790) er et blandt flere mulige.

I synet på guddommelige væsener sporede man i århundrederne fra Reformationerne og frem til Romantikken forskellige andre former for afstands- eller forladtheds-erfaringer. Eller rettere: Det, man kan betragte som en generel og dybt indgroet abstraktions- og affortrylleses-impuls i (elite)kristendommen, syntes i 1700-tallet at nå en slags institutionaliseret klimaks med de deistiske, naturalismetilpassede billeder af Gud som urmager eller som *Deus Otiosus*, der efter jordens og universets skabelse havde trukket sig tilbage fra dets virkelighedssfære; han havde dog efterladt (matematisk målbare, skønne, godartede) spor på guddommelig omsorg i dets opbygning. I forbifarten: Den religionskritiske David Hume afviste netop denne tanke. I *Dialoger om den naturlige religion* (1779) lod han i stærke sprog-billeder dialogpartneren Philos argumentere for, at Gud ikke bare havde trukket sig tilbage fra verden; verden var ligefrem et sted helt uden spor af en oprindelig omsorg:

[D]et hele skue frembyder intet andet end en blind natur, der er besvangret af ét stort livgivende princip, hvorpå af dens skød mislykkede og lemlæstede børn vælter frem, uden nogen skelnen, og uden nogen faderlig eller moderlig omsorg.⁷

⁷ Dette er Thomas Bredsdorffs’ oversættelse (2021, 102) af følgende passage: “The whole presents nothing but the idea of a blind Nature, impregnated by a great vivifying principle, and pouring forth from her lap, without discernment or parental care, her maimed and abortive children” (Hume 1779, 211).

Denne opfattelse spredte sig (forventeligt) ikke så bredt i de kristne miljøer som de deistiske og 'rationalistiske' gudsbilleder, der i slutningen af 1700-tallet spillede en stadig større rolle for teologer, præster, degne og dermed også for deres respektive publikum i Danmark. Desuden, og ikke mindre betydningsfuldt, svækkede oplysningens bibelkritik fornemmelsen af Guds tilstedeværelse i den hellige skrift (fx Bach-Nielsen 2019, 255f).⁸ Gud havde således trukket sig tilbage fra såvel 'Naturens Bog' som 'Åbenbaringens Bog'. Men forladtheds- og fremmedgørelsesfølelser fandtes også uden for de kristendomsdrøftende, teologiske og kirkenære miljøer. I den romantiske litteratur begræd unge borgersønner, der var opvokset i de stadig flere og større byer, at folkereligøisiteten var svækket: at nymfer og najader – eller de nordeuropæiske pendanter som alfer og ellefolk – ikke længere gemte sig ude på landet, i engene og skovene. Skelletter spredt rundt i den 'affortryllede natur' var alt, der var tilbage af fortidens sælsomme og overnaturlige væsener, slog Friedrich Schiller fast i sit berømte digt "Die Götter Griechenlandes" (1788).⁹ I senromantikken midt i 1800-tallet skærpedes den mismodige tone i en kunstnerisk og intellektuel interesse for erfaringen af den by- og industriproduktprægede tilværelses 'uhyggelige' (hhv. 'unheimlich', 'uncanny', 'l'inquiétante étrangeté') og angstprovokerende dimension. Denne tendens var en art senfølge af det, vi i dag kalder individualisering eller 'den subjektive' eller 'den ekspressive vending' (jf. Taylor 1989, 368), hvis milepæle var Den Amerikanske Uafhængighedserklæring (1776) og Den Franske Revolutions (1789-1799) påberåbelser af individets frihedsrettigheder, og hvis konsekvenser kritikere gerne beskrev som erfaringer af vilkårlighed og rodløshed.

Endvidere: fornemmelsen af, at verden var et mekanisk-afsjet, affortryllet sted, voksede i takt med, at den vand- og dampmaskinelle industrialisering, der revolutionerede vareproduktionen i Europa og Nordamerika fra sidste af halvdel af 1700-tallet (Osterhammel 2009, 638ff), fik stadig bedre greb i befolkningernes forbrug, livserfaringer og forestillingsverden. Med andre ord steg interessen for en genfortryllelse (herunder en 'gen-hyggeliggørelse') af omgivelserne på jorden i takt med udbredelsen af de komplekse, dagliglivsomkalfatrende processer, der gemmer sig under overskrifterne *urbanisering*, *industrialisering* og *individualisering*. Toneangivende trends i den romantiske bevægelse voksede sig som allerede antydte stærke ved i forlængelse af disse processer at tilbyde en verdensbilledefordobling – en opdeling af virkeligheden i hhv. den kendsgerningsbaserede håndgribelighed og den poesibaserede billedlighed – der forsøgte at imødekomme behovet for genfortryllelse og hygge, og som styrkede sin

⁸ At bogens udbredelse samt læse- og skrivekunstens almengørelse som sådan slider på tekstens taumaturgiske kraft var imidlertid en indsigt, man gjorde sig allerede med Renæssansens afgørende fremskridt inden for bogtrykteknologi (Horstbøll 1999, 167ff). For læsekulturens udbredelse i Danmark i 1600-tallet se Appel 2001.

⁹ Jeg låner her Max Webers Schiller-inspirerede term 'affortryllelse' [Entzauberung], som også er roden i den allerede anvendte tekniske term 'genfortryllelse'; Schillers egen formulering var imidlertid 'entgötterte Natur' (2013 [1788], 224). I årene omkring år 1700 kunne tidlige oplysningstænkere i Holland udgive afhandlinger med brod mod overnaturlige forestillinger med titler som *Den fortryllede Verden (De betoverde Wereld)* (Bekker 1691): romantikernes længsel efter fortryllesen var indforstået med og forudsatte oplysningens kritik af tilstanden.

egen plausibilitet ved samtidig at fastholde naturalismen som det dominerende udgangspunkt (jf. Berlin 1999).

Hjemlig hygge

De fremmedgørende elementer i det naturalistiske verdensbillede satte sig som en nostalgisk indretningstrang i de vestlige kulturer. Dette er ikke mindst tydeligt i en dansk sammenhæng, hvor konkrete og metaforiske overvejelser over, hvordan man finder sig til rette i tilværelsen, samlede sig i det fremvoksende 'hygge'-begreb, der i slutningen af 1700-tallet med stadig større hastighed løb fra norske ind i danske sætninger.¹⁰ Ordet forener omsorgsbetydninger som "pleje, værn, røgt" og tilstande som fred, trykthed, velbefindende i en art overbetydning af privat eller "hjemligt velvære" (ODS). Som Biedermeier-relevant komfortbegreb rimer hjemlig 'hygge' i 1800-tallet bekvemt og ofte på 'lykke'.¹¹

Denne sproglige udvikling afspejlede en social. Udover de allerede omtalte urbaniserings-, individualiserings- og industrialiseringstendenser, som med nogen forsinkelse så småt også påvirkede Danmark, er den transformation af landbruget og dagliglivet i de landdistriktsområder, hvor hovedparten af befolkningen boede,¹² der fik samlebetegnelsen Landboreformerne, afgørende i denne sammenhæng. For den underminerede efterhånden strukturerne i det hidtil gældende feudalsamfunds stænderinddeling. En vigtig udvikling var, at herregårdene, der førhen havde været de dominerende produktionsenheder, måtte vige til fordel for en selvejende bondestand, der flyttede fra landsbykernerne ud på egne matrikler, ligesom de (særligt fra 1830'erne og fremefter) voksede i standsbevidsthed samt økonomisk formåen (Bjørn 1988, 94-123). Endelig blev bønder og almue i midten af århundredet udråbt til autentisk-demotiske garanter, dvs. indbegrebseksempler på folkelighed, for de voksende nationale bevægelser. I forlængelse: Landbefolkningens loyalitet, der enten spontant eller påkrævet var tilflydt lokalområdet, kanaliseredes nu gradvist i retningen af den overgribende nationale enhed, det danske landskab og territorium (jf. Tilly 1990, 107).

En nuancering: Mange af disse tanker kredsede om forestillingerne om 'den frie bonde', som havde vokset sig stærke i forbindelse med ophævelsen i 1788 af Stavnsbåndsforordningen fra 1733. Denne forordning blev allerede fra slutningen af 1700-tallet set som godsejernes undertrykkelse af fæstebønderne. Det havde den også været

¹⁰ At brugen af 'hygge' er steget stødt de sidste 200 år, kan man få bekræftet gennem oversigts-søgninger i Det Kgl. Biblioteks avisarkivs visningsredskab 'SMURF', som ligger på <https://labs.kb.dk/> For en semantisk kortlægning se desuden 'hygge'-opslaget i *Ordbog over det danske sprog. Historisk ordbog 1700-1950*, <https://ordnet.dk/ods/>

¹¹ I samme periode synes 'lykke' i øvrigt at gå fra at være et skæbnebegreb forbundet med (lu-nefuldt, upåideligt, udefrakommende) held til at være en betegnelse for en behagelig, gunstig (indre) følelsestilstand (jf. Sloterdijk 2013, 47ff).

¹² I 1850 boede 79 % af de 1,4 millioner danskere i en sognekommune på landet. Urbaniseringen tog først fart i Danmark i sidste halvdel af 1800-tallet og i begyndelsen af 1900-tallet. I 1921 var fordelingen mellem land og by en helt anden: Folk bosat i landområder udgjorde nu 57 % af de nu 3,1 million danskere (Gjerløff & Jacobsen 2014, 16).

i et vist omfang; men i 1800-tallets offentlige samtale og historieskrivning blev den skærpet til et entydigt symbol herpå (jf. Horstbøll 1988). Stavnsbåndsforordningen var imidlertid først og fremmest en militærforordning, der placerede ansvaret for militærrekruttering hos godsejerne. I 1788 blev dette ansvar flyttet til et nyoprettet amtsligt sessionsvæsen, og værnepligten blev nu pålagt hver enkelt bonde og karl. De langsigtede konsekvenser heraf blev, at de centrale myndigheder (i praksis et kongeloyal embetsborgerskab) kunne drage fordel af de nationale bevægelser, der godt nok undertiden udfordrede centralmagten, men som samtidig virkede til fordel for landbefolkningens selvmobilisering – dvs. som skubbede på den emotio-sociale udvikling, hvorigennem ‘tapre landsoldater’ kunne forventes af egen drift at drage i krig for Danmark, når nødvendigheden bød dem. At Peter Faber fik et hit under Første Slesvigske Krig (1848-1850) med “Den tappe Landsoldat” understreger, hvor langt denne udvikling var løbet i midten af det 19. århundrede. Teksten er en landsoldats begrundelse for at drage i krig. I denne begrundelse fletter han ønsket om at forsvare sin kæreste, sine forældres gård, det danske sprog, Dannebrog og kongen sammen til ét sammenhængende argument: Kun ved at forsvare Danmark og de symboler, der knytter sig til ‘det danske’, kan han forsvare sine nærmeste og deres ejendom. Disse nærmeste er vel at mærke de umiddelbart nærmeste: forældrene og kæresten, som han drømmer om at stifte familie med. Han nævner ikke øvrige slægtsmedlemmer eller slægtens navn som nogen eller noget, der har krav på hans beskyttelse. Det var med andre ord ikke kun det herregårdsorienterede nærområde, der led et loyalitetstab under de nye sociale bevægelser. Det samme gjorde den udvidede storfamilie, slægten: det feudale samfunds grundstruktur. Pointen er i denne sammenhæng, at den følelsesmæssige energi, der førhen var tilflydt på den ene side det lokale område om godserne og på den anden side slægten – først og fremmest formuleret som pligtsbånd og æresrelationer – nu gradvist frigjordes, da oplysningens frihedsrettighedstænkning og teknologiske fremskridt kaldte på nye sociale og forbrugsmønstre, nye produktionsenheder, nye ‘tilknytningsfølelser’: den frivillige, spontane kærlighed til ‘overhjemmet’ nationen¹³ og til det konkrete hjemliv i kernefamiliens skød blev i 1800-tallet vinderne af denne udvikling. Et andet meget populært lyrisk eksempel fra tiden omkring Første Slesvigske Krig samler de to betydningsniveauer, som hjemmet nu antog: Hjemmet (som man elsker!) er fædrelandet Danmark – dér, hvor moderstemmer lyder:

I Danmark er jeg født, der har jeg hjemme,/ der har jeg Rod, derfra min Verden gaar;/ du danske Sprog, du er min Moders Stemme,/ saa sødt velsignet du mit Hjerte naar./ Du danske, friske Strand, hvor Oldtids Kæmpegrave/ staa mellem Æblegaard og Humlehave./ Dig elsker jeg! Danmark, mit Fædreland! (H.C. Andersen 1850).

¹³ Også nationsbegrebet gennemgik en transformation for at kunne gælde som overgribende betegnelse for et unikt og sammenhængende folk; sproghistorien er middelalderdyb og betydningsmellemlinierne mange (fra *udlændinge* over *meningsfæller* og *elite* til først *suverænt folk* og så *unik folk*). Greenfeld 1992 er her stadig autoritativ, ligesom Korsgaard 2004 er det i en dansk sammenhæng. Se også Smith 2008.

Sådanne digte og forestillinger vakte i hvert fald genklang i det borgerskab, der købte sanghæfterne og dominerede den offentlige diskurs. Jeg vender tilbage til fædrelands-sangene i et senere afsnit. På dette punkt i fremstillingen skal jeg efterse en anden udgiftspost for 1800-tallets borgerskab: barnet, som havde opnået en ny kulturel og religiøs status.

Englebørnenes og barnetroens tidsalder

Den protestantiske husstandstænkning lagde allerede fra tidlig moderne tid stærk vægt på de sociale bånd, som knytter børn til deres forældre. Den afgørende betydning, som man i dette miljø tillagde opdragelsen af selv helt spæde børn, hang sammen med frelseforståelsen: Luther, Zwingli og Calvin udbredte med forskellige accenter den opfattelse, at efterlivet i himlen afhang af individets tro. Alle individer, også børn, mente man, var mærkede af arvesynden, og dåben var ikke nok til at råde bod på denne omstændighed. Omsorgsfulde forældre blev derfor ansporet til at hjælpe barnets indre trosliv på vej – ofte ved tugt og helvedstrusler samt ved omfattende brug af katekismer (Cunningham 2021, 33-42). I en tid, hvor børnedødeligheden var høj, var behovet for at sætte tidligt ind med den religiøse påvirkning så meget desto mere påtrængende. Denne protestantiske interesse for børneopdragelse kan ses som en historisk 'forberedelse' til 1800-tallets kulturelle og religiøse interesse for børn. Men det udprægede positive lys, som børn og barndommen blev indhyllet i i 1800-tallet, kom ikke fra Reformationen; det kom fra de dele af Oplysningen og Romantikken, som var civilisations- og kulturkritiske på den ene side og naturbegejstrede på den anden. Barnet blev her fremstillet som et uspoleret, særegent naturligt væsen, som man kun med den største omhu burde føre ind i voksenlivet og kulturen. Jean-Jacques Rousseaus *Émile eller Om Opdragelsen* (1762) er her det oplagte og velkendte eksempel; men strømningen var bred.¹⁴ I en vis forstand vendte man reformationstidens arvesyndsbaserede barnesyn på hovedet. Hvor katekismer før havde været afgørende virkemidler, som skulle bringe børn til tro og frelse, mente man nu, at det var nøjagtig sådanne voksenformidlede lærdomme, der korrumpere børnene og fjernede dem fra livet. I forlængelse af denne udvikling blev barndommen (og livet som sådan) tillagt en betydning i sig selv: En 'moder ønsker, at hendes barn er lykkeligt nu i dette liv. Dette ønske er ret og rimeligt', forsikrede Rousseau (Rousseau 1762; Cunningham 2021, 48). Hans barnesyn voksede i relevans med de stigninger i velstand, fritid og gennemsnitslevealder, som prægede borgerlivet i 1800-tallet (jf. Osterhammel 2009, 167ff). Netop moderens rolle som familiens centrum og som den primære omsorgsperson for børnene blev en særlig tråd i det net af idealer, der flettede sig sammen om børnefamilien, som nu højtideligholdt sig selv i den fremvoksende julefest og den stadig mere vigtige børnefødselsdagsfejring (jf. Lützen 1998, 72-74). Det var derfor ikke tilfældigt, at udtrykket "O

¹⁴ 'Med den største omhu' kræver en præcisering: Det er velkendt, at Rousseaus pædagogiske program var en invitation til at gøre naturlig vildskab til et styrende princip – til at følge en 'negativ opdragelse' som strategi, dvs. undlade at stille sig i vejen for barnets naturlige udvikling (jf. Dræby 2016, 10).

har du en Moder, da skjøn derpaa!" fra digtet "Den dræbte And" i H.V. Kaalunds og J. Th. Lundbyes *Fabler for Børn* (1845, 38), som jeg vender tilbage til, kunne rive sig løs fra udgivelsen og blive et selvstændigt fyndord.

I begyndelsen af 1800-tallet blev børn nu som udgangspunkt betragtet som uskyl-dige, englelignende væsener. Tendensen omfattede både Europa og Nordamerika. At børn var kommet til Jorden direkte fra 'Gudshjemmet' og at 'Himlen derfor omkranser os i vores tidlige barndom', som William Wordsworth mente,¹⁵ var en hyppigt forekommende forestilling – også i Danmark. I N.F.S. Grundtvigs og B.S. Ingemanns populære salmer, som jeg skal vende tilbage til, myldrede det efter samme logik med engle, børn og vugger. Fordi børn blev anset for at have en stærkere forbindelse til den anden verden, kunne de udråbes som de voksnes forbilleder: 'Barnet er menneskets fader',¹⁶ mente Wordsworth ligefrem i det førnævnte digt. Med denne udvikling gled oplysningstidens fokus på den voksne, fornuftige, moralske lærermester Jesus i baggrunden til fordel for Barn Jesus i krybben. I det hele taget blev flair for tro og religiøsitet formuleret som et spørgsmål om evnen til at bibeholde en kim af barnlighed. Religionskompetente individer – eller de 'religiøse virtuoser', som Friedrich Schleiermacher interesserede sig for i sin følelsesbaserede religionsfænomenologi (jf. fx Safranski 2007, 145) – var de, der kunne indrette sig efter den verdensbilledefordobling, som romantikerne havde forsøgt at indføre. Religionskompetente mennesker var derfor dem, som kunne reservere en plads til 'Barnetroen' i hjertet, selvom fornuften bredte sig til stadig flere områder af tilværelsen. Katekismer og trostræning var nu blevet en aktivitet for voksne. Sådan kan man i hvert fald udlægge de bevægelser, der fx fik N.F.S. Grundtvig til at skrive voksenbogen *Den Christelige Børnelærdom* (1868). For de små børns vedkommende kom salmesang og frit fortalte bibelhistorier til at fylde mere end katekismus-udenadslære op gennem det 19. århundrede.

Allerede fra 1600-tallet havde børns erhvervelse af læsekundskaber og kendskab til kristendommen indgået en intim forbindelse (Appel 2001, 161-187). Den gjaldt stadig i årtierne omkring år 1800: 'da skolen tog form' (Larsen, Nørr & Sonne 2013), var Bibelen (eller bibelhistorier), salmebogen og katekismusforklaringen det stof, børnene i de brede befolkningslag skulle lære at læse på (Bach-Nielsen 2019, 251-254). Men efterhånden trængte alt-i-ét-læsebøgerne sig ind i skolestuerne (Larsen, Nørr og Sonne 2013, 199ff). De var fulde af 'alvorlige Fortællinger' til eftertanke, fabler, sange, praktisk viden om samfundets og landbrugets indretning, verdenshistorie, fædrelandshistorie, geografi eller 'Klodebeskrivelse' samt afsnit om dyrelære. Eksemplerne er her fra Peder Hjorts *Den Danske Børneven en Læsebog for Borger- og Almue-Skole* (1858), der udkom første gang i 1839 og som hurtigt fik "stor udbredelse og blev anvendt helt frem til 1900-tallets begyndelse" (Larsen, Nørr og Sonne 2013, 207). Katekismusforklaringer som N.E. Balles *Lærebog i den evangelisk-christelige Religion* (1791) og senere C.F.

¹⁵ Mennesket kommer ifølge Wordsworth til verden fra himlen: "Not in entire forgetfulness, / And not in utter nakedness, / But trailing clouds of glory do we come / From God who is our home: Heaven lies about us in our infancy!" Formuleringen er fra digtet "Ode: Intimations of Immortality from Recollections of Early Childhood" (1807).

¹⁶ "The Child is father of the man" (Wordsworth 1807).

Balslevs *Luthers Katekismus med en kort Forklaring* (1849) blev efterhånden noget, som alene præsten benyttede til konfirmationsforberedelsesundervisningen¹⁷ af de næsten-voksne børn. Den primære begrundelse for denne udvikling var ikke, at kristendommen var irrelevant i skolen. Tværtimod forblev religion både formelt og i praksis skolens hovedfag også efter Grundlovens indførelse af religionsfrihed i 1849. Kritikken angik derfor ikke indholdet, men formidlingsstilen. Det religiøse stof burde ikke gøres "til Genstand for kold, forstandig Viden", for "herved kvæler man religiøsitet i stedet for at opelske og udvikle den", som seminarieforsøger Frederik Nielsen formulerede det i 1850 (citeret i Gjerløff & Jacobsen 2004, 105). Religion var, slog stadig flere fast, en følelssag – og følelser var noget børn og deres (qua kvinder ikke helt myndige) mødre var gode til have (jf. Frevert 2014, 24-31; Verheyen 2014). I forlængelse af barnlighedsbegejstringen på det religiøse område blev fromhedslivet i 1800-tallet både i protestantisk og katolsk kristendom domineret af kvinder (Kristof 2001).¹⁸

De sociale, kulturelle, teknologiske og religiøse udviklinger, som fandt sted i løbet af det lange 19. århundrede, og som jeg her forsøgt at skitsere, var omfattende, filtrerede sig ind i hinanden og omkalfatrede menneskers dagligdag og livserfaringer. Men skønt udviklingen var kompleks, foreslår jeg, at dens konsekvenser på visse områder var systematiske og forudsigelige. I hvert fald i den mange-facetterede, nostalgisk-romantiske brugslitteratur og kunstproduktion, der bestræbte sig på at tilføre følelser af hjemlighed, selskab og hygge til en affortryllet verden. På hvilken måde genfortryllesesbestræbelserne kan siges at være forudsigelige, skal jeg med hjælp fra Philippe Descola udfolde i de følgende afsnit. Inden jeg vender mig mod H.V. Kaalunds og J. Th. Lundbyes *Fabler for Børn* (1845), vil jeg nemlig opridsse tre strukturelt forskellige genfortrylleses-strategier, som kommer til udtryk i synet på bestemte typer af ikke-

¹⁷ I 'syvende og forbedrede Udgave' af *Den Danske Børneven en Læsebog for Borger- og Almue-Skole* finder man 'Confirmationsforberedelse' på listen over fremmedartede, "Lange Ord, som ikke ere lette at udtale" (Hjort 1858, 24) – en liste, der vidner om tiltag til sproglig bevidstgørelse og harmonisering og en liste, som bærer præg af undervisningssystemets enten entydige tilbud til eller overvejende prioritering af drengebørnene. Listen motiveres for drengebarnet således: "Hvad visse Ord betyde, og hvorledes nogle af dem, som ikke ere rigtig danske, læres, det kan en flink Dreng, om han vil, dels lære udenad efter Lærerens Forklaring, dels gjætte sig til af sig selv. Men han vogte sig for, at en Pige ikke gjøre ham til Skamme ved at lære det hurtigere, end han selv" (Hjort 1858, 23).

¹⁸ De mænd, som viste anlæg for begge dele, for følelsesfuldhed og religiøsitet, blev tilsvarende betragtet som kvindelige: Om 'kvindelighed' som en ikke-kønsspecifik følelseskompetence, som fx 'Kjællingepresten' N.F.S. Grundtvig kunne tillægge sin 'Veninde', 'Danmarks største Digterinde' B.S. Ingemann, se Martinsen 2016.

mennesker (primært ting, landskaber og fantastiske væsener) i dansk litteratur og kunst fra perioden målrettet hhv. børnefamilien, fædrelandet og individet. Først en komprimeret skitse af Descolas teori.

Systematiske genfortryllesmønstre

Som nævnt præsenterer Philippe Descola i sin antropologiske neoklassiker *Beyond Nature and Culture* fire strukturelt forskellige verdensbillede- eller ontologityper. De er inddelt efter to modsætningspar, som er fundamentale træk ved den menneskelige kognition. På den ene side en tilbøjelighed til at registrere identitet og forskel; på den anden side en basalinteresse for modsætningen mellem kroppes ydre og kroppes indre. Prøvestenen i Descolas ontologi-typologisering er synet på forholdet mellem mennesker og ikke-mennesker. I *naturalismen* er forholdet mellem mennesker og ikke-mennesker kendetegnet dels ved ydre, kropslig identitet (alt i universet deler samme molekylære struktur (Descola 2013, 174)), dels ved forskel i det indre (mennesket har som det eneste væsen et indre, en bevidsthed); det omvendte forhold – at der er en forskel i kroppenes eller tingenes ydre fremtoninger, men en umiddelbart skjult lighed i væsenernes eller tingenes indre, i deres ånd, sjæl, anima osv. – kendetegner den ontologitype, som Descola kalder *animisme* (Descola 2013, 230ff). Den såkaldte *totemisme* antager en identitet både i det ydre og i det indre – imellem visse kroppe, visse steder, visse landskaber, visse vejrfænomener, visse redskaber etc., der alle opfattes som værende af samme essentielle beskaffenhed (Descola 2013, 144ff). Omvendt er hovedinteressen i forståelsen af forholdet mellem mennesker, planter, brugsgenstande, dyr osv. i den fjerde og sidste ontologimulighed – den, som Descola kalder *analogismen* – at der både i det ydre og i det indre hersker fundamentale forskelle. Det er i forlængelse kendetegnende for analogistiske verdensbilleder, at de er præget af en interesse for at arrangere og rangordne verdens mangfoldighed (Descola 2013, 201ff). Animismen og totemismen er ontologier, der gerne forekommer i såkaldt tribale samfund – dvs. samfund med en relativt 'enkel' social opbygning. Analogismen for sin del synes at forudsætte en vis grad af social kompleksitet som fx oldtidens mesopotamiske bystatskulturer eller europæisk middelalderkristendom (jf. Lundager Jensen 2021a, 87). Også naturalismen kræver relativt komplekse samfund; de første ansatser til naturalistisk tænkning kan spores i antikkens Rom og Grækenland; men som jeg allerede har strejket, vinder den først for alvor indpas fra tidlig moderne tid.

Ærindet i *Beyond Nature and Culture* er altså at fremhæve strukturelt forskellige måder at kategorisere ting og væsener i verden. Men også kvaliteten ved forholdet mellem kategorierne – dvs. den 'stemning' eller adfærdsattitude (*ethos*) (Descola 2013, 321), som præger relationerne mellem tingene og væsenerne i verden – interesserer Descola. Som en tilføjelse til de fire ontologier beskriver han derfor en række systematisk forskellige tilknytningsformer (Descola 2013, 309-335). I dette tilfælde er prøvestenen samfundets dominerende ressourcenedistributionsmønstre. De kan være udformet på to måder. Enten som en relation mellem principielt jævnbyrdige parter eller som en relation mellem parter, hvor den ene er overordnet den anden. I den første gruppe

indkredser Descola tre typiske underformer: udveksling, prædation og gavegivning; alle tre forudsætter et syn på ikke-mennesker som *subjekter* (dvs. at de antages at have en indre ånd eller bevidsthed, hvorfor disse tilknytningsformer er særligt fordelagtigt afstemt med og gerne forekommer inden for rammerne af en animistisk ontologi). Den anden gruppe deler sig også i tre undergrupper af typiske relationsformer: frembringelse ('produktion'), beskyttelse og overlevering; den første af disse forudsætter og de to øvrige kan være forenelige med et syn på ikke-mennesker som *objekter* eller 'maskiner'. Formerne er dog ikke bundet strengt til specifikke ontologier eller sociale kompleksitetsgrader.

Hertil kommer, at skønt det ikke er hans fokus, viser Descola en vis åbenhed over for den mulighed, at både ontologierne og tilknytningsformerne hver især kan optræde i afgrænsede lommer inden for eller som et 'ekko' i en anden given dominerende struktur (jf. fx Descola 2013, 332). Denne åbenhed benytter jeg mig af i det følgende, hvor jeg foreslår, at genfortryllesen i bestemte former for dansk 1800-talslitteratur deler sig i tre hovedtyper, der hver især importerer tankestrukturer fra hhv. animismen, totemismen og analogismen til håndtering af moderne problemstillinger, som den dominerende ontologi, naturalismen, og det dominerende tilknytningsforhold, frembringelse, ikke kan give tilfredsstillende svar på. De er: 1) hvordan vi som forbrugere forliges med de stadig flere ting med stadig mere obskure oprindelsesforhold, vi omgiver os med; 2) hvordan vi som borgere opnår et forpligtende forhold til vores nation; 3) hvordan vi som individer skaffer os et stabilt og robust selv.

Animistisk genfortryllelse i børnefamilien: kunsteventyrernes varedomesticering

Mennesker har trang til at se ansigter og liv, hvor der ifølge en naturalistisk ontologi ikke kan være nogen eller noget (Guthrie 1995). De samtidige forfattere Karl Marx og H.C. Andersen var begge helt indforståede med denne kendsgerning. Marx ønskede at afsløre resultaterne af denne kognitive mekanisme som falske forestillinger. Om sin egen (sarkastiske) beskrivelse af varernes tiltrækningskraft på os, dvs. deres antropomorfe eller såkaldte 'fetishkarakter', sagde han, at den mindede om "at få læst eventyr højt" (Marx 1970 [1867], 187). Marx beskrev da også markedskræfternes og kommercialiseringens logik gennem et tankeeksperiment, som kunne ligne en karikatur af en H.C. Andersen-fortælling:

Hvis varerne kunne tale, så ville de sige: vor brugsværdi er en ting, der muligvis interesserer mennesket, men den er ikke en del af os som ting. Det, som imidlertid tilhører os som ting, er vor værdi. Vort eget samkvem som vareting beviser det. Det forhold vi har til hinanden, har vi udelukkende som bytteværdier (1970 [1867], 184f).

Oplysningsmanden Marx ønskede at affortrylle forholdet til varen – at afsløre, at vores følelser for dem er udtryk for falsk bevidsthed; romantikeren Marx anerkendte, at deres tiltrækningskraft er et udtryk for den moderne, nostalgiske længsel efter "varelegemernes grove, håndgribelige realitet" (Marx 1970 [1867], 143), som var blevet sløret i det fremmedgørende kapitalistiske produktionssystem. Disse betragtninger står i

gæld til Sianne Ngais nylæsning af Marx. Hos ham mener hun at finde en implicit forståelse af 'det nuttede', der er en af vor tids tre dominerende æstetiske kategorier.¹⁹ Hun anser det nuttede for at være massekulturens æstetiske " "svar på det diminutive, det svage og det underordnede [...] en direkte krydsning mellem det kære og det klumpede" (Ngai 2021, 90). Den nuttede smagslogik lever således af ting og væsener, der påkalder sig følelser af omsorg, intimitet, kærlighed tilsat en vis mængde overbærende ringeagt (Ngai 2021, 98ff).

Den nostalgiske længsel efter et umiddelbart og nært forhold til tingene var afsættet for en særlig del af H.C. Andersens forfatterskab: tingseventyrene. Han skrev animistiske eventyr om ikke-mennesker, såsom 'vareting', hvori de optrådte som subjekter. Han skrev om levende, tænkende, følende (og ofte også ødelagte, jf. Gaffikin 2004) sparegrise, kufferter, dukker, bøger, flasker, forstørrelsesglas, skriveredskaber: dvs. prosaiske småanskaffelser, der kunne forventes at have fundet deres vej ind i de borgerstuer og barnekamre, hvor køberne af Andersens eventyr boede, og hvor historierne ville blive (op)læst. Med de almene læsefærdigheders forbedring, dvs. med læsekulturens udbredelse, var den umiddelbare, informationsformidlende nødvendighed ved højtlesningen blevet svækket. I borgerskabet kunne alle over en vis alder selv læse og forstå en tekst. Herved kunne højtlesningsaktiviteten tilbyde sig som udgangspunkt for mere performative funktioner. Højtlesning udviklede sig til et signifikant familieritual i 1800-tallets borgerskab.²⁰ Ritualen samlede sig om moderen; hun læste højt.²¹ Den private livssfære var hendes domæne, og hun havde ansvaret for at holde hjemmet 'fortryllet', for at opretholde den hjemlige hygge – det atmosfæriske skjold, som skærmede familien fra det offentlige rums forretninger, politik og hektik (jf. Perrot 1990, 167-201).²² Forbindelsen til den offentlige sfære gik først og fremmest gennem manden eller faderen (der havde pligt til at forsøge familien og dermed måtte begå sig i forretningernes verden) og gennem varerne, tingene, som familien som forbrugsenhed anskaffede sig. De økonomiske ressourcer, som satte fruene i huset i stand til at

¹⁹ De øvrige to er 'det gakkede' (zany) (Ngai 2021, 273-374) og 'det interessante' (p. 173-271); Ngai ønsker at historisere den æstetiske refleksion og fremhæver disse tre kategorier i et opgør med en ahistorisk interesse for 'det skønne' og 'det sublime', som hun mener dominerer filosofien.

²⁰ For en oversigt over borgerskabets ritualer i 1800-tallet (med særligt fokus på Frankrig) se Martin Fugier 1990.

²¹ I hvert fald tilsagde idealet, at hun gjorde. 'Moderstemmen', som synger og fortæller historier for børn, er uomgængelig i periodens kulturelle selvfremstillinger. Men der fandtes alternativer. H.C. Andersen repræsenterede en variation: den følelsesfulde ven af huset, der læser for værtsfamilien. Konsulterer man det Kgl. Biblioteks avisarkiv Mediestream finder man særligt henimod slutningen af perioden en tredje. Talrige annoncer efterspørger nemlig selskabsdamer med god diktion.

²² At kvindens hyggeevner blev tænkt eller i det mindste poetisk fremstillet som en slags magisk kompetence, kan man få bekræftet mange steder. Ét kunne være i J.Th. Lundbyes dagbøger fra 1842, hvor han fx kan beklage sig over en rejse, som hans mor må foretage: "Saa er hun borte da – nu rullede Vognen med hende fra os. I samme Øieblik flygtede ogsaa de venlige Husalfer, som elske Qvinderne, men sjældent bo hos den eenlige Mand" (Madsen 1918, 28).

indkøbe kvintessentielle hyggegenstande som nips og legetøj samt hyggeredskaber som højtæltningsmateriale, fik hun i kraft af mandens forretninger, som hun altså ikke havde noget førstehåndskendskab til. I den forstand var hun 'dobbelts fremmedgjort' over for sine ting. Tingenes frembringelse havde, som Marx påpegede, mistet deres gennemsigthed for hende i handlen; men også selve adkomsten til de økonomiske midler, som muliggjorde, at hun erhvervede sig dem, var ugennemskuelig.²³

En stor gruppe af H.C. Andersens eventyr forsøger at kompensere for sådanne forhold. De forsøger at stadfæste den masseproducerede tings individualitet. Tilsvarende formidler handlingsforløbene gerne en indsigt i de dele af verden, som er ugennemskuelige for borgerskabet – særligt for kvinderne. Adskillige af eventyrerne er ligefrem rejseskildringer af tingenes færd i de dele af samfundet, som nok muliggør livet i et byborgerhjem, men som er skjult for dets 'kvindfolk'. Fortællingen fører sit publikum under rendestensbrættet, ind i fabrikken og med en tur på buntmagerens værksted osv.

Fortællingerne er gerne opbygget efter den beroligende, narrative struktur 'hjemme-ude-hjemme'. "Den standhaftige Tinsoldat" (1838) er et oplagt og velkendt eksempel. En tinsoldat – masseproduceret (han er én ud af 25), "født af en gammel Tinske", men også fejlproduceret (etbenet) og derfor "mærkværdig", vågner til bevidsthed, da et lille fødselsdagsdrengbarn begejstret åbner indpakningsæsken, hvori soldaten ligger med sine mange "Brødre": "Tinsoldater!" Drengen og de andre børn i huset har meget at underholde sig med. De har en undulat samt en masse pynt og andet legetøj, heriblandt en yndig danserinde af papir. Hun gør piruet og er altså fanget i en evig etbenspositur ligesom tinsoldaten, der ser hende og tænker: "Det var en Kone for mig!" Om aftenen, da folkene i huset går i seng, giver alle tingene sig til at lege, "føre Krig og holde Bal". De eneste, der ikke deltager er tinsoldaten og danserinden; "hans Øjne kom ikke et Øjeblik fra hende." Klokkeren tolv springer en trold pludselig ud af en snustobaksdåse. Han vil have soldaten til at holde sine øjne for sig selv. Men det gør soldaten ikke, og morgenen efter falder han ud ad vinduet ned på gaden. (Måske havde den skinsyge trold hævnnet sig). Fødselsdagsbarnet farer ned, men leder forgæves efter den lille fyr, der godt nok ser dem, men som ikke finder "det passende at skribe højt" iklædt uniform. To gadedrenge finder ham mellem brostenene: de sender ham i en avisbåd ud at sejle i rendestenen, som løber mod en stor kanal. På sin vej undslipper soldaten kun lige nøjagtig en skrækindjagende vandrotte, som vil se pas og indkassere told. I kanalen opløser avispapiret sig og den synkende tinsoldat bliver "slugt af en stor Fisk", som kort tid efter først spræller voldsomt for derefter at blive helt stille. Fisken er "blevet fanget, bragt på Torvet, solgt og kommet op i Køkkenet", hvor nu en kokkepige finder tinsoldaten under rensningen. Hun tager soldaten og fører ham ind i stuen til herskabet – vel at mærke "den selv samme Stue," han havde

²³ Ved Jürgen Habermas' mellemkomst er denne betragtning rygraden i Peer E. Sørensen *H.C. Andersen & Herskabet. Studier i borgerlig krisebevidsthed* (1973) – fraregnet dog min kønsmæssige nuancering: For Sørensen er det borgerskabets (mænd og deres) håndtering af udspaltningen mellem den offentlige sfære og intimsfæren, der er den afgørende baggrundsforståelse for Andersens forfatterskab og dets succes.

forladt tidligere på dagen! Da han får øjenkontakt med sin danserinde, er han lige ved "at græde Tin", men heller ikke denne gang passer det sig. Pludselig tager en af småbrødrene i huset fat i soldaten og kaster ham "lige ind i Kakkellovnen". Helt uden grund; "det var bestemt Trolden i Daasen, der var skyld deri." Vinden fra et åbent vindue tager pludselig danserinden, så hun flyver ind i ilden til ham. Da tjenestepigen dagen efter tager asken ud, finder hun soldaten forvandlet til et "lille Tinhjerte".

I denne historie er der en lang række elementer, som er relevante for denne artikels overordnede emne. I forbifarten er det interessant, at de tre dyr, der optræder i fortællingen, tjener tre forskellige funktioner, som dyr gennem menneskets kulturhistorie har indtaget: føde (fisken), 'selskab' (kæledyrssundulaten) og tankestof (vandrotten er et i bogstavelig og klassisk forstand fabelagtigt sindbillede på en funktionær-nøjeregående, udfarende mennesketype; ud over sin rolle som middagsmad er den forslugne fisk også en allusion til Friedrich Schillers ballade "Polykrates' ring" (1797), hvor en bortkastet ring vender tilbage til sin ejermand via en fisk). Men på dette punkt i fremstillingen er det den underliggende behandling af dagligdagstingenes relation til deres købere og ejere, der er af særlig betydning. Med disse briller bliver det påfaldende, at det er barnets følelsesmæssige engagement i tingen – fødselsdagsbarnets begejstrede, kategoriserende udbrud ("Tinsoldater!") – der bringer legetøjet til bevidsthed. Passagen spiller på den bibelske fremstilling af Adam som navngiver af dyrene i Edens have. I denne af de to gammeltestamentlige skabelsesberetninger skaber Jahve dyrene som menneskets 'hjælper', fordi han ikke mener, at det er "godt, at mennesket er alene" (Gen 2, 18-20). I den bibelkyndige H.C. Andersens fortælling er det en lille dreng, der kalder en tinsoldat, som han antageligvis har fået i gave af sine forældre, ved dens rette navn. Med denne kategorisering etablerer han en forbindelse til sin ting; han viser da også tinsoldaten en vis omsorg ved at lede efter den, da den falder ud af vinduet. At drengen skødesløst, men plausibelt har ladet soldaten stå for tæt ved vinduet, og at lillebroren opsætsigt, men troværdigt kaster den ind i kakkellovnen, bortforklares bemærkelsesværdigt som troldens indblanding. Trolden bor i en herreværelsesgenstand, en snustobaksdåse, hvilket antyder, at de beklagelige vendepunkter i fortællingen skyldes en påvirkning fra de voksnes verden.

Eventyr som dette 'animerer' genstande og sætter ord på børns følelsesmæssige tilknytning til dem. De underforstår og forudsætter 1800-tallets forventning til barnet som et fantasikompetent individ, der er i stand til at tro på tingenes agens og indre liv og dermed er i stand til at tænke animistisk og til at se genstande som subjekter. Jeg foreslår, at man kan forstå H.C. Andersens kunsteventyr og ikke mindst hans såkaldte tingseventyrs udbredelse og popularitet som et udtryk for, at fortællingernes animistiske logik samt deres fokus på menneskers omsorgs- og gavebaserede tilknytningsrelationer til ting var et svar på et af modernitetens fremmedgørelsesproblemer for borgerfamiliernes voksne: Gennem barnets fantasi kunne de forlige sig med hjemmets

genstande, hvis frembringelsesled de ikke kunne redegøre for.²⁴ Tinsoldatens symboltunge metamorfose i flammerne kan på den baggrund måske ses som en lutring af det ubehag, der sneg sig ind på 1800-talsborgerskabet i den gryende brug-og-smid-væk-kultur. I kakkelovnen forvandles forbrugsskam til høvisk hjerte-renhed?

Desuden: At legetøjet repræsenterer aflejringer af eller forberedelse på voksenlivets domæner og idealer, kommer ikke alene til udtryk i kraft af trolden. Den standhaftige tinsoldat er i sig selv et billede på krigens behov for selvopofrende, anonyme fodfolk – et udtalt behov under Første og Anden Slesvigske Krig. At tinsoldaten som etbenet faktisk ikke ville være egnet til at blive en af de tappert marcherende landsoldater, tiden havde brug for, gør hans disciplin så meget desto mere gribende ‘nuttet’.

Netop krigen som emne og truende-tragisk baggrundsvirkelighed bringer os videre til den anden af de tre genfortryllestyper, den totemistiske genfortryllelse i århundredets fædrelandssange.

Totemistisk genfortryllelse i den offentlige sfære: Fædrelandssangene og den nye dødekult

Den naturalistiske ontologi er ikke god at basere og vedligeholde fællesskaber på; den er ikke god til at udforme myter, og den kan ikke “fortælle os, hvilke fester vi skal holde” (Lundager Jensen 2021b, 100). Under Den Franske Revolution arbejdede en række stærkt anti-kristne kræfter, særligt de såkaldte ‘hérbertister’, for at etablere en ny rituale kalender til fejring af ‘Fornuften’. Der var tale om et forsøg på at udrydde den katolske helgendyrkelse ved at erstatte dens kalenderstruktur med en ny. Tilsvarende overvejelser med nationale fortegn florerede i Danmark i det første årti af 1800-tallet, hvor de såkaldte almanakker – datidens kalendere, som indeholdt astrologisk baseret viden og (vejr)forudsigelser og som samtidig var en af de mest udbredte former for litteratur (Horstbøll 1999, 581-585) – blev kritiseret for at basere sig på, hvad der burde være glemte helgeners navnedage. Almanakkerne skulle i stedet basere sig på danske og norske historiske personligheder eller helte, “der ere Dans og Nors Prydelse” (Engelstoft 1802, 58, citeret i Andersen 1986, 106), så folk efter deres forbillede dagligt kunne træne sig til patriotiske følelser og selvforbedring. Diskussionen skal ses i forlængelse af den helligdagsreform, der fandt sted i Danmark i 1770, og som halverede antallet af de oprindeligt katolske festdage, der ikke var blevet afviklet i reformationsperioden. Forordningen demonstrerer den protestantiske oplysningstids festskepsis ved at begrunde reduktionen således:

Skiont deres [helligdagens] Anordning kan have havt et gudeligt Øiemerke, ere de dog mere blevne anvendte til Leddiggang og Laster, end til sand Guds Dyrkelse; hvorfor det er bedre, at de efter andre Protestantiske Landes Eksempel blive anvendte til Arbeide og

²⁴ At Andersens fortællinger faktisk blev læst og forstået nogenlunde sådan (i hvert fald af enkelte læsere), kan samtidens anmeldelser underbygge. Meir A. Goldschmidt fremhæver under alle omstændigheder, at Andersens får egentligt “Umælende” brugsgenstande til at tale og at netop dét giver en dyb og dulmende følelse af “Tilværelsens hemmelige Sympathi” (Goldschmidt 1858, u.p.).

nyttig Gierning (i Schou 1777, 115).

Oplysningstidens manglende feststemning kom ikke til at præge 1800-tallet. Men det gjorde de patriotiske bestræbelser i begyndelsen af århundredet heller ikke; den danske tidsfornemmelse kom ikke til cyklisk at påminde befolkningen om fortidskongers storbedrifter. Der skete noget andet. De fremvoksende nationale bevægelser oplevede forestillinger og praksisformer, som kunne hjælpe dem med at tøjre deres fædrelandsfølelser til folket, historien og landskabet. En lang række digte udgivet i samlinger eller optrykt i aviser og sunget ved festlige lejligheder besang offentligt det danske 'ethnoscape' (Appaduraj 1990, 7f) – det danske folkefællesskabs essentielle forbindelse til de højtidsstavse gravhøje på landets marker, de stolte bøgeskove, de frimodige sanglærker, det diskrete bakkelandskab, den blide kyst. Hvis 'landskaber' er menneskets formgivning af sin egen forståelse af et givent stykke naturs 'rå stoflighed' og hvis et specifik landskab er en 'tekst' på hvilken generationer nedfælder deres 'lidenskabelige forestillinger', som Simon Schama har foreslået (1995, 10-12),²⁵ var 1800-tallet med andre ord vidne til en voldsom stigning i relevansen af Danmark-som-palimpsest.

Københavns borgerskab samlede allerede i 1700-tallet om patriotiske hyldestsange til majestæten (Engelhardt 2010; jf. Adriansen 2003, 358f), men i 1800-tallets første årtier gled kongebillederne i baggrunden til fordel for oder til den danske flora og fauna, som fandtes i 'Frejas Sal' og 'Danas Have'. I Adam Oehlenschlägers "Der er et yndigt Land" (1819) og Poul Martin Møllers "Glæde over Danmark" (1823), hvor Freja og Dana optræder, er tonen som i hovedparten af de mange andre lignende, samtidige digte mild, ligesom referencerne til nationens fortidige storhed er antydningssvage, afdæmpede (jf. Auken 2012, 544) – afstemt med erindringerne fra Napoleonskrigene, med tabet af flåden (1807) og Norge (1814), med landbrugskrisen og statsbankerotten (1813) (jf. Bjørn 1988a, 64ff). En gruppe af digtene fra perioden forsikrer, at skønt Danmark i naturstorhed, økonomisk rigdom og kulturelt fremskridt ikke kan måle sig med andre lande, er det godt sådan. Grundtvigs "Danmarks trøst" eller "Langt høiere Bjerger" (1820) beroliger således: "Vi Dannemænd tage til Takke;/ Vi er ikke skabte til Høihed og Blæst,/ Ved Jorden at blive, det tjener os bedst!". I forlængelse: Tilpasset sådanne overvejelser blev det foretrukne nationaldyr i kunsten i løbet af 1800-tallet ikke kongehusets våbenskjoldsløve – denne imponerende repræsentant fra den eksotiske eller "karismatiske megafauna" (Gjerløff 2012, 401). Det blev derimod den hjemmehørende, beskedne lærke (Adriansen 2003, 396ff).

Grundtvigs tankemåde i digtet ligner den såkaldte klimalære, som tillægges Montesquieu, fordi han udfoldede den i *De l'esprit des lois* (1748). Tankegangen var vidt udbredt. Den antog, at de karaktertræk, temperamentsformer, sædvaner, skikke, lovgivningssystemer osv., der kendetegner bestemte grupper af mennesker, dvs. folk og kulturer, korresponderer med det klima, som den givne gruppe lever i. Opfattelsen var, at et varmt klima er befordrende for små, sirlige kropstyper og tilsvarende for den

²⁵ Jf.: "[I]t is our shaping perception that makes the difference between raw matter and landscape" (Schama 1995, 10) og "the landscape may indeed be a text on which generations write their recurring obsessions" (ibid. 12).

æstetiske finfølelse, men at den samtidig fremelsker iltre temperamenter og ladhed, som igen nødvendiggør en håndfasthed i selve lovgivningen og i udøvelsen af den. Et køligere klima som det danske fremmer derimod store, kraftige mennesker med en bramfri og storsindet omgangsform præget af sans for det rimelige, som dog ikke i nævneværdig grad er i stand til at værdsætte og skabe skønhed. I 1700-talsversionen var tanken 'mekanisk'. Hvis mennesker migrerer fra én klimazone til en anden, vil temperaturen få dem til at ændre temperament. I 1800-talsversionen er den organisk eller 'essentiell'. Mennesker er hele livet børn af deres fædreland, dets landskab og vejrforhold og står i ubrydelig forbindelse med de karaktertræk, som er indpodet i dem: 'Dansken', 'Svensken', 'Tysken', som man gerne skrev, tænkte og opførte sig altså på en bestemt, forskelligartet vis, og man kunne ikke bevæge sig fra en etnisk kategori til en anden – ikke engang selvom man tillærte sig sproget, for det ville aldrig kunne blive ens 'modersmål'.

Jeg håber, at det vil stå klart, at det ontologiske mønster beskrevet her, ligner totemisme i Descolas forstand. Hans teori kaster endvidere lys over det skred i de dominerende tilknytningsformer i den nationale-offentlige sfære, som fandt sted i første halvdel af 1800-tallet i Danmark. Den hidtil gældende relation, som antog form af *beskyttelse* (jf. Descola 2013, 325ff) – en forestilling, der i det offentlige rum kredsedde om kongen som omsorgsfuld og kampparat landsfader – fik i første omgang følgeskab af og blev i anden omgang marginaliseret af en *overleverings*interesse for folkets fælles forfædre (jf. Descola 2013, 329ff). Med andre ord: Et afgørende tegn på, at de tidligere dominerende patriarkalsk-feudale loyalitetsstrukturer med orientering imod lokalherresædet (som lokal repræsentant for kongen) samt slægten var kollapset, var fremvæksten af en ny national dødecult (jf. Descola 2013, 331). I første omgang formulerede den sig som en forøget kunstnerisk interesse for fortidens helte eller 'Kæmper' og ikke mindst for de gravhøje, de havde efterladt sig rundt om i landskabet. De skulle fredes, og bønderne skulle, mente digtere og malere, lære at elske dem, selvom de var i vejen på markerne, som var af særlig stor økonomisk betydning for bønderne både før og efter den længe ventede opgangstid, den såkaldte kornsalgperiode (ca. 1830-1875) (Bjørn 1988b, 76ff).²⁶ De levende skyldte inderlig tak til disse døde og den gloriøse fortid, som de og hele det nordiske guddepanteon (der havde oplevet en renæssance)

²⁶ Opgaven var ikke nem. I 1840'erne kunne den unge mand J.Th. Lundbye vemodigt se tilbage på de drømme, han gjorde sig som stor dreng: han håbede, at landalmuen gennem netop hans billeder ville kunne "bestyrkes i sin Kjærlighed til sine Sagn [... og sørge for, at] Bonden skulde skaane Stendyssen paa sin Mark, naar han saa den ategnet" (Madsen 1918, 6) (jf. Adriansen 2003, 125-129).

repræsenterede. Sådan lød logikken. Fædrelandssangene var både redskaber til at indøve og vedligeholde forestillinger om de døde og deres guder og til at give udtryk for taknemmeligheden over, at man var denne fortids arvtager. Grundtvigs førnævnte "Langt højere Bjerger" inviterede således folk til at synge: "Thi prise vi Stammen af Skjold og af Dan! / Gid immer den blomstre i Fædrenes Land!"

Imod midten af århundredet ændrede infrastrukturen bag udformningen af sangene sig. Foreningen Danske Samfund blev grundlagt i 1839 og havde som delformål at udgive sanghæfter med nationalsindet indhold (Adriansen 2003, 63). Men også selve indholdet i teksterne ændrede sig. Efterhånden som truslen fra Preussen og konflikten i Slesvig-Holsten blev stadig mere udtalt, fik fædrelandssangene en ny klang. Dødekulten stod stadig tydeligere frem. Særlig tydeligt blev det, da unge mænd døde 'for Danmark' under Første Slesvigske Krig. I årene omkring 1850 udkom en lang række fædrelandssange og sanghæfter. Mange af dem var hyldestdigte til selvmobiliserede landsoldater (Adriansen 2003, 227ff). Løbende blev der føjet til en liste med tekster, der er beslægtede med Peter Fabers førnævnte "Den tappre Landsoldat" (1848). Eksempler kunne være: "Den lille Hornblæser (H.P. Holst 1849), "Til vore Saarede" (J.C. Hostrup 1849), "Slumrer sødt i Slesvigs Jord" (H.P. Holst 1850), "Kiærminde-Sang" (N.F.S. Grundtvig 1850), "Til Landsoldaten" (H.C. Andersen 1850) og "Landsoldatens Hjemkomst", som både er titlen på et digt af Adolph Reckes (1850) og et af H.C. Andersen (1851) (Auken 2012, 545-548). I disse sange fremstilles krigens blodudgydelser som en revitalisering af landet. Hostrups makabre billede af det blodrøde totemsymbol Dannebrog er måske mest slagkraftigt:

Det danske Heltenavn var fast [: næsten] / forglemt ved Sund og Belte, / da vakte Faren os i Hast / og skabte nye Helte; / og Dannebrog, som falmet stod, / i Fredens dorske Dage, / den skjænkede de med deres Blod / sin Purpurglands tilbage.

Nye døde lagdes i jorden til de gamle og gødede forestillingerne om landet som folkefællesskab (jf. Anderson 1983, 141ff) og som landskab (jf. Schama 1995, 81ff).

Mod slutningen af århundredet, på flere årtiers afstand af begge slesvigske krige, skrev Holger Drachmann i 1887 "Midsommervisen", hvori det slås fast dels at "Vi elsker vort Land", og dels at "vi vil Fred her til Lands!". Selvom der egentlig er tale om en fiktiv fædrelandssang skrevet til et eventyrunivers som en del af teaterstykket "Der var engang", og selv om sangen derfor kan ses som en pastiche på genren, har den groet sig fast og fået en lang brugshistorie. Det har den givetvis, fordi den kobler sig på Sankthans-højtid, der har dybe hedenske rødder. Den folkelige sommersolhvervstradition, som i Danmark fejres d. 23. juni, kan ses som en art spirituelt eller religiøst 'hot spot', hvis energi skiftende traditioner har forsøgt at få del i. I middelalderen forsøgte kristne institutionskræfter at gøre krav på fejringssiveren ved at gøre det til en højtid for Johannes Døber. Efter helligdagsreduktionen i 1770 og kirkens officielle afvikling af Sankthans stræbte de nationale bevægelser i løbet af 1800-tallet efter at få

del i festen, som fortsatte på landet, hvor indbegrebsmedlemmerne af nationen, almuen, stadig boede.²⁷ Ved at deltage i denne fest kunne nationalsindede byboere nærme sig den autentiske levevis, som landbefolkningen var forbundet med. Drachmanns sangtekst er fuld af blomsterkranse, kløvere, korn, køer og dyrisk løsslupenhed – overflods- og frugtbarhedsmotiver, som byboere med længsel efter det virkelige liv uden for bymurene har dyrket, siden de første bystater så dagens lys i arkaisk tid (Bellah 2011, 175-264). Bålet skulle i folketroen afværge onde kræfter. Det gør det også hos Drachmann, hvor det skræmmer 'Heks' og 'Trolde'. Men samtidig er det et nationalt 'Glædesblus', som man har tændt på 'Fædrenes Gravhøje' og som *lyser* for Danmark – i den middelalderdybe betydning af ordet, som konnoterer 'velsigner'.

Opsummerende: de nationale bevægelser i 1800-tallets Danmark samlede det brogede danske folk til en enhed gennem essensbaserede forestillinger – dvs. gennem en totemistisk genfortryllelse af landskabet og historien og ved at udpege en gruppe af fælles døde, som nationen kunne samles om. Hertil kom at denne totemistiske genfortryllelse slog ud i et 'festmateriale', fædrelandssange, til brug under offentlige, danskhedsorienterede forsamlinger. Herved kunne strømmingen kompensere for den omstændighed ved den dominerende naturalistiske ontologi, at den ikke egner sig til at basere store, socialt komplekse fællesskaber på. Tillæggsforslag: Hvor den kulturelt fremvoksende familie havde sat sig på indendørshøjtiden julen, tilegnede nationen sig udendørshøjtiden Sankthans, hvorfor det blev relevant at slå fast: "Vi elsker hvor Land, men ved Midsommer mest".

Sangene var ikke det eneste træningsmateriale til opøvelse i barnligt begejstret fædrelandskærlighed. B.S. Ingemanns (og senere også Carit Etlars) populære fædrelandshistoriske fortællinger greb danske romanlæsere og gav dem lejlighed til at udvikle en historisk mættet, national landskabsforståelse. Den var forudsætningen for en følelsesmæssig tilknytning til forestillingen 'Danmark' (jf. Martinsen 2018; Moretti 1999, 33). Men Ingemann leverede også andet træningsmateriale. Han skrev en lang række meget populære salmer, som understøttede muligheden for at vedligeholde et indre trosliv i en stadig mere sekulær tidsalder. Det er netop mod salmerne og den sidste af de tre genfortryllelestyper, jeg nu vil vende mig.

²⁷ Den underliggende påstand, som det går for vidt at udfolde her, er, at Sankthans bedre end den officielle stats- og styreformfejring på forfatningsdagen Grundlovsdag d. 5. juni (fra 1849) og før det stænderforsamlingsfejringen d. 28. maj (fra 1831) lykkedes med at blive en folkelig festdag. Grundlovsfejringerne fandt i løbet af 1850'erne og 1860'erne en fast form (særligt i det grundtvigske højskolemiljø); indholdet var gerne politisk og det er sigende, at man oftest anvendte betegnelsen Grundlovsmøder. Måske er det manglen på fest som gør, at dagen "af mange danskere" ikke opleves "som en *egentlig* nationaldag" (Adriansen 2003, 212)? Se også Korsgaard 2004, 239-242.

Analogistisk genfortryllelse i fromhedslivet: salmebøgernes engle-fugle-sjæle

Indledningspåstand: De skred i retning af individualiseringens udbredelse, som 1700-tallets frihedsrettighedstænkning og dens indlejrede distinktion mellem ydre og indre, offentlige og privat-intime rum repræsenterer, havde *ikke* deres afsæt i det naturalistiske verdensbillede. Med dets materialistiske nivellering af alt levende er naturalismen ikke et oplagt afsæt for individualisme og 'særtænkning'. Andre tankemønstre egner sig bedre hertil. Jeg mener, at det er mere oplagt at se i retning af kristendommens analogisme. Nærmere bestemt mener jeg, at man kan se individualiseringsudviklingen som forberedt i kristendommens intensivering af lægmandsfromhedslivet, som fandt sted allerede fra senmiddelalderen. Særligt afgørende var dog den protestantiske pietismes inderlighedstræning i 1700-tallet (jf. Taylor 1989, 302; Sheer 2014, 34-35; Gleixner 2005), som i Danmark fandt sit mest bemærkelsesværdige udtryk i H.A. Brorsons salmedigtning.²⁸ Den senere biskop i Ribe (1741) udgav i 1739 *Troens Rare Klenodie i nogle Aandelige Sange forestillet af Hans Adolph Brorson*. Bogens 257 sange, der vel at mærke ikke er salmer til gudstjenestebrug, men åndelige sange til den private andagt, er tematisk inddelt i syv træningsstrin ('Troens Fryde-Fest'; 'Troens Grund'; 'Troens Midler'; 'Troens Frugt'; 'Troens Kamp og Seyer'; 'Troens Herlighed'; 'Troens Ende'), hvorigennem individet kan lære at værdsætte troens sjældne skat eller sejrskrans, som ordet 'klenodie' klinger af for et bibelstærkt publikum bekendt med Paulus' asketisk-atletiske billede på troslivet og hans opfordringer til menigheden i Korinth om at tro eller 'løbe' "sådan, at I vinder den [dvs. sejrprisen, kransen, klenodiet]" (1 Kor 9,24). I Brorsons salmer får menneskets indre, sjælen, mulighed for at udmale sin selvforståelse som husvild i verden. Det var færdighederne i at fastholde en forståelse af sig selv som defineret ved sit indre – som hjemløs eller 'udstiger' (jf. Sloterdijk 2015, 176f) af den ydre virkelighed, der sætter rammen om dagligdagen og samfundslivet – som generationerne, der fulgte de første pietister udfoldede (og i visse tilfælde sekularise-

²⁸ Med 'træning' menes her askese i ordets oprindelige betydning, som fremhævet af bl.a. Peter Sloterdijk i *Du musst dein Leben ändern*. Se også Korsgaard 2004, 90-98.

rede) i oplysningens frihedstanker samt i romantikkens prioritering af det indre følelsesliv; dette var ikke mindst tilfældet i Danmark-Norge (København) (jf. Bredsdorff 2003, 31ff).²⁹

Omfangrig brug af og fokus på lægmandsengagement i religiøst motiveret sang kan siges at være en signaturpraksis, som kendetegner de protestantiske bevægelser. Her er de blevet anvendt som rituelle redskaber til udvikling af social sammenhængskraft indenfor og grænser imellem givne grupper (jf. MacCulloch 2010, 637ff). Dette gjaldt de pietistiske miljøer i 1700-tallet, og det kendetegnede 1800-tallets religiøse landskab i Danmark, hvor først vækkelsesmiljøerne og sidenhen de Grundtvigsk-sindede kirkemiljøer lagde eftertryk på netop salmesang som samlende og profilerende udtryksform. De fleste af N.F.S. Grundtvigs omtrent 1600 salmer er kollektivt orienterede 'vi-salmer'; tilsvarende dedikerede han sit hovedsalmeværk til kirkeinstitutionen, *Sang-Værk til den Danske Kirke* (1836-1837). Grundtvigs interesse for menighedsforsamlinger og for gudstjenester er velbeskrevet; men at han i sin forståelse af disse aktiviteter anså begejstringen i forsamlingen som et nødvendigt udgangspunkt for individets tilegnelse af salmeteksternes forestillingsindhold, gentages ikke ligeså ofte i forskningslitteraturen.³⁰ Forlængelsespåstand: Hvis man vrister 'pietisme' fri af sin specifikke historiske 1700-talskontekst og udbreder den til en såkaldt *etic*-kategori relevant for den generelle beskrivelse af religiøse strømninger, som fremelsker inderliggjorte, intime forhold til en given guddom, evt. med sang som væsentligt redskab, vil Grundtvig og 1800-tallets anden store danske salmedigter B.S. Ingemann kunne rummes under betegnelsen. Hvor pietisten Brorson er senpåvirket af den middelalderlige brudekammermystik og henter sit intimsprog fra den erotiske sfære (sjælen sværmer for Kristus som en brud sværmer for sin gom), er pietisterne Grundtvig og Ingemann børn af deres tid og henter deres intimbilleder fra familiesfæren (sjælen er et barn, som Gud varsomt tager på armen).

Grundtvigs og Ingemanns kristne lyrik har endnu et fællesstræk. Den vrimler med overnaturlige, fantastiske 'ikke-mennesker' – først og fremmest med engle, som stimuler sammen i tekster under velkendte titler som "Lysets Engel gaar med Glands" (Ingemann 1837) og "Velkommen igen, Guds Engle smaa" (Grundtvig 1825).³¹ I salmerne optræder engle som menneskenes skytsånder, som lovsangskor ved Gudstronen i Himlen, som gudsgesandten, budbringeren osv. Med andre ord plukker Grundtvig og Ingemann i de righoldige måder, hvorpå englefiguren i skiftende kristne kulturer har

²⁹ Se Sauder 1974, 58-68, for en kritisk gennemgang af ideen om, at de kulturelle og følelseshistoriske udviklinger i slutningen af 1700-tallet kan udlægges som en sekulariseret pietisme.

³⁰ Der findes mange eksempler på forbigåelser og underudforskning; et eksempel på det sidste kunne være Baunvig 2013.

³¹ Grundtvigs lyrik rummer et egentligt bestiarius. Udover englene finder man også griffe, fönixfugle, havfruer, alfer, drager – fantastiske væsener, som han er stødt på i sin gennemgang af den kristne histories righoldige arkiv og har reintroduceret i sin egen digtning.

været bindeled mellem det jordiske liv og den himmelske verden;³² englene er således beslægtede med himmel-og-jord-forbinderen *par excellence*: Helligånden.

Engleinteressen var ét blandt flere tegn på, at Grundtvig og Ingemann reagerede på den rationalistisk-teologiske strømning, der havde domineret den officielle kristendom i Danmark i årene omkring år 1800, da de begge voksede op. Deres salmer var genfortryllesels-aktivistiske moddigte, som søgte at erstatte den officielle *Evangelisk-christelig Psalmebog* (1798). Denne salmebog var frugten af et naturalisme-tilpasningsprojekt igangsat af N.E. Balle, Sjællands biskop (og Grundtvigs onkel): I de sidste årtier af 1700-tallet var forholdet mellem kristendom og oplysning et varmt emne i den fremvoksende danske offentlighedssfære. Balle nedsatte i 1790 en kommission til udarbejdelsen af en salmesamling, der kunne appellere til det, man opfattede som tiltagende mere 'affortryllede' byborgerskabskristne (fx Kjærgaard 2003, 152-153). De oplysningstilpassede salmer lugede ikke helt ud i det traditionelle forestillingsunivers. Selvom det først og fremmest er de fornuftsindordnende dogmer, der står i centrum, kan man altså undertiden godt støde på engle. De optræder gerne som stivnede symboler på forbilledlig gudstilbedelse som tilfældet er her:

Dybt bøier Engelen sig ned, Og ydmyg dig tilbeder; Al Verden fuld af Herlighed, Din Majestæt udbreder; Men Ingen, Ingen fatter dig; Thi du er Gud, dig selv kun lig I alle Evigheder (E-c P, 11).

Ornamentikengle som denne griber ikke ind i menneskenes virkelighedssfære, ligesom salmebogen ikke greb ind i folks liv. *Evangelisk-christelig Psalmebog* blev ikke nogen succes og fik ikke tag i befolkningen. Det gjorde til gengæld Grundtvigs og Ingemanns salmer. I stedet for at affortrylle det kristne forestillingsunivers fulgte de den romantiske accept af, at moderne religiøsitet må udfolde sig i følelsernes og æstetikens rum (jf. Safranski 2007, 13, 393). Således afklaret kunne de give de fantastiske, fortryllede, underholdende elementer plads i poesiens verden. Derfor skrev de billedstærke engle frem. De blev levende, handlende, poetiske agenter. Bibelfortællingen om Jakobs drømmesyn i Betel, hvor englene bevæger sig op og ned ad Guds himmelstige (Gen 28, 12), lå endvidere under Grundtvigs forståelse af selve salmesangen som en "Tone-Stige" – dvs. som en passage til den anden verden (Grundtvig 1824). Billedet antyder også, at mennesker kan være 'engleagtige' – når de synger.

Grundtvig spidsformulerede tankegangen i den middelalderlige krybbespilssang "Et Barn er født i Bethlehem", som han gendigtede og udgav som "Jule-Sang for christne Børn". "Det er godt at være Barn om Julen" hang som epitaf over sangen, da den blev trykt på forsiden af tidsskriftet *Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn* lørdag d. 23. december 1820. Både udsagnet, som er et gammelt dansk ordsprog, og sangen i sig selv sender på to frekvenser. På den ene side angår de højtidens faktiske, forventningsfulde børn. På den anden side breder de barnebegrebet ud til at gælde alle kristne; selv voksne kan få hjælp af englene til at lovsynge og til at se Gudfader i 'Himmel-Bye':

³² Valery Rees opregner disse og en lang række andre engletyper (herunder den, som kun undertagelsesvist er relevant for Grundtvig og Ingemann: den faldne engel Satan): *From Gabriel to Lucifer: A Cultural History of Angels* (2012).

Guds Engle der os lære brat,/ Lære brat,/ At synge, som de sang i Nat,/ Halleluja, halleluja! // Da vorde Engle vi som De,/ Vi som De,/ Gud Faders Ansigt kan vi see!/ Halleluja, halleluja!

For Ingemann er "Børnenes Julesang" (1842, 74) tilsvarende noget, som voksne, der har en 'Barnesjæl', kan tage del i: "Julen har bragt velsignet Bud;/ Nu glædes Gamle og Unge". Julens velsignede budskab er, at "Paradiisveien er funden!"; at "Himmerigskongen blandt os boer"; at han "lover os Englevinger". I modsætning til Brorsons verdensforsagende pietisme er Grundtvigs og Ingemanns pietisme altså verdensbekræftende;³³ himmeriget er allerede tilstede på den fundamentalt godartede jord, og mennesket har en engel i sit indre, i sit hjerte (jf. fx Ingemann 1842, 81).

Guds velvilje og velsignelse udtrykker sig i relationerne mellem den mangfoldighed af liv og ting, som findes på jorden. Dette grundlæggende analogistiske verdensbillede gør 'Tegn', 'Gaade' og 'Speil' til nøglebegreber for Grundtvig, ligesom det ansporer begge forfattere til at interesse sig for andre ikke-mennesker, fugle. Både fugle og engle har vinger, som giver dem mulighed for at opholde sig i det overjordiske rum. Både fugle og engle kan synge, så det runger og rummet foroven forvandler sig til det, man med Peter Sloterdijk kunne kalde et lydtrum, en 'sonosfære' (2011, 477ff). Derfor er fugle og engle godt lyrisk materiale for den Grundtvig, der ikke kun skriver om vinge-, men også om 'Aandefang', og for den Ingemann, der i ét billede kan skrive om sjælenes, fulgenes og gudstankernes fulgt:

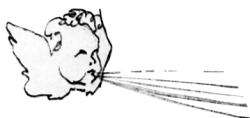
Der flyver saamange Fugle/ Imellem Himmel og Jord./ Selv med den allermindste Fugl/
En Tanke fra Gud henfoer. // Der farer saamange Sjæle/ Hver Stund fra Himmel til Jord./
Selv i den allermindste Sjæl/ En underfuld Verden boer. // Guds Tanker flyve som Fugle;
Som Sjæle fare de hen. Fra Livets Væld de spredtes ud -/ Der samles de først igien (Ingemann 1842, 116).

Verdens mangfoldighed samles og spejler sig fraktalt i det enkelte individ – i den underfulde indre verden, som sjælen er. Grundtvig ser tilsvarende et fraktalt mønster i forholdet mellem den menneskelige treenighed krop-sjæl-ånd og den guddommelige Søn-Fader-Helligånd (jf. Baunvig 2021).

Altså: Grundtvig og Ingemann genfortryllede det kristne forestillingsunivers og vakte døde stukengle til live. De overrislede den analogisme, som oplysningskristendommen havde forsøgt at tørlægge, og de fremskrev fraktalmønstre i salmer, der tilbød sig som træningsmateriale for individualiseringsparate 1800-talsmennesker, som i takt med rationalitetssfærernes stadig hastigere udspaltning – de to afgørende er i denne sammenhæng familierummet og det offentlige-nationale rum – følte stadig større trang til at samle selvet, livsverdenen og verdensaltet i én følelsererfaring. Salmernes succes antyder, at de tilfredsstillede et behov og blev oplevet som relevante.

³³ Præcision: Brorson forstår 'verden' som menneskenes forstyrrende, fromhedsafledende sfære. Han er således ikke naturforsagende som andre strømninger i eller tæt på kristendommen har været (fx manikæismen). At Grundtvigs salmedigtning aflejrer den kristne histories tanke- og sangtradition betyder, at han også kan skrive afvisende om 'verdenen'. Om Grundtvigs genopdagelse og gendigtning af Brorson, der ikke havde samme status i begyndelsen af 1800-tallet, som han har i dag, se Auken og Damgaard 2018; Sørensen 1966.

Den dominerende tilknytningsform i disse lyriske universer er den, Descola indkredser som omsorgsfokuseret. Akklimatiseret med 1800-tallets kulturelle fokus på familie- og hjemliv forstås omsorgen gerne i familiermer. Universet er for Ingemann og Grundtvig en kæde af omsorgsrelationer, hvoraf den vigtigste er den mellem menneskebarnet og den guddommelige forælder. I forlængelse: For Grundtvig havde relationen også kirke- og skolepolitiske konsekvenser. I forholdet mellem den fremvoksende nationalstat, familien og kirkeinstitution mente han, at familien skulle have størst indflydelse på barnet. Han var derfor en radikal fortaler for forældrenes undervisningsfrihed (også på det religiøse område); hvad angik de voksnes religiøsitet, var han tilsvarende fortaler for, at staten blandede sig udenom. Præster og sognebørn burde have gensidig frihed i til- og fravalg af hinanden. Frihed og frivillighed var blevet nødvendigt på det religiøse område, var hans analyse, som tog farve af de gæl-

dende forventninger til de følelsesmæssige bånd, der binder børn og forældre. Relationen mellem menneske og Gud skulle være naturlig, spontan, frivillig. Måske er det derfor, at Gudfader i Grundtvigs salmer sjældent er en streng og vred overvågende guddom, men ofte en venligt imødekommende skikkelse? Sommetider forvandler han sig endog til en Gud(høne)moder: "Gud! i dine Vingers Skygge / Lad os glade bo og bygge / Thi med Liv og Lys og Lykke / Der kun er for Smaafolk Hygge" (Grundtvig 1837).

Jeg håber, at korrespondancen med Descolas teori og den ontologiske forudsigelighed af de tre skitserede genfortryllestyper – den animistiske i familiernes højtælning-litteratur, den totemistiske i nationens fædrelandssangene og den analogistiske i indvidernes salmebøger – står klart. I det afsluttende afsnit vil jeg vise, hvordan litteratur, der fik anvendelse i det skolevæsen, som tog form og blev sat i system i den periode, jeg er interesseret i, gjorde strategisk brug af dyr. Det gjorde den i forsøget på at sikre det fælles fundament for de tre genfortryllelser, jeg her har gennemgået: barnets og barnlighedens særstatus.

'Dyrplager som Barn, Menneskeplager som Voksen'

I det foregående har jeg vist, hvordan litteratur til brug i hhv. familiesfæren, nationalsfæren og den religiøse sfære alle på hver sin måde trænede voksne i at suspendere 'naturalisme-reflekser'. Det vil sige, at den trænede voksne i at finde eller fastholde det ufornuftige, uskyldige, naturlige, godhjertede, godtroende barn, der gemte sig i deres indre. Barnets og barnlighedens særstatus var med andre ord blevet konstitutiv for opretholdelsen af fortryllelsen og sammenhængskraften i de tre mest afgørende samfundssfærer. Men de ideologiske barneforestillinger udfordredes af rigtige, levende

børn. De opfører sig (som bekendt) ikke altid som engle. Fra midten af 1800-tallet blev denne omstændighed et fundamentalt problem, der udfordrede sammenhængskraften ikke mindst i borgerskabets verdensbillede. Man havde brug for uskyldsrene børn til at understøtte 'barneideologien'. Artige børn udviklede sig desuden til gode samfundsborgere, mente man. Derfor søgte man efter måder at understøtte deres (knap så) spontane godhed. Dette var en af grundene til at man fastholdt skolernes religionsundervisningen som fundamental (jf. Gjerløff og Jacobsen 2014, 99-115). Men som noget nyt kom dyrene gradvist til at spille en større og større rolle i dette arbejde. Dyr, især skrøbelige og i Ngais forstand nuttede dyreunger, blev nu i stigende grad fremhævet som oplagte venner for børn. Ved at sørge for, at børn fik et intimt, empatibase-ret forhold til disse væsener, kunne man understøtte fortryllesesøkologien og sikre samfundets moralske habitus. Der var tale om en art uskyldig-ved-association-logik.

En del af periodens undervisningssyn og velgørenhedsarbejde må forstås i dette lys. I samklang med sådanne tankegange formulerede Foreningen til Dyrenes Beskyttelse, der blev oprettet i 1875, sigende paroler: "Dyrebeskyttelse er menneskebeskyttelse" lød et af dem; "Dyrplager som barn, menneskeplager som voksen" lød et andet (gengivet i Gjerløff 2008, 20). Sådanne formuleringer satte udviklingstendensen på spidsen. Mindre skarpt optrukne eksempler kan findes blandt tidens skolelærere. Et kan findes i de efterladte breve fra den senere højskoleaktive venstrepolitiker Harald Holm, der i en tid arbejdede som lærer. Han mente, at det var en afgørende opgave for læreren at åbne barnets blik for og kærlighed til naturens dyr og planter. Dette var af stor betydning for at barnet kunne udvikle sig til et helt og velfungerende menneske. Heldigvis var der mange redskaber, som kunne hjælpe til at løse denne opgave, skrev Holm i et næsten programmatisk brev til sin præsteven August Ludvig Skrøder:

Naturen selv, Billeder, Digterens skønneste Skildringer — Fabler og Æventyr, hvor Dyr og Planter tale, ikke at forglemme — alt Det maa Læreren bruge for at give Naturen Liv for Disciplen og indgyde ham Kjærlighed dertil (Holm 1868).

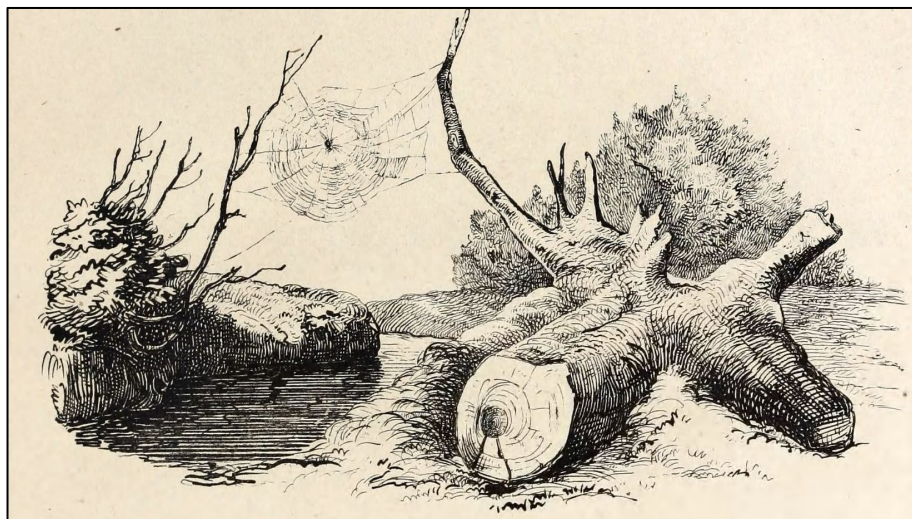
Det går for vidt her at redegøre i detaljer for den naturvidenskabelige skoleundervisning og folkeoplysning, som ad forskellige spor tog fart fra midten af 1800-tallet.³⁴ Det afgørende er i denne sammenhæng, at interessen for dyr i det læsebogsmateriale, som mange almue- og (særligt) borgerskoler benyttede sig af fra midten af 1800-tallet, var iøjnefaldende. I Peder Hjorts førnævnte *Den Danske Børneven en Læsebog for Borger- og Almue-Skole*, som fra førsteudgivelsen i 1839 bredte sig og stadig var i brug på den anden side af århundredskellet, finder man under alle omstændigheder påfaldende omfattende mængder af dyrefabelfortællinger og 'alvorlige' moralske anekdoter om dyr (oftest trofaste hunde) samt lange zoologiske afsnit om verdens dyr. De sidstnævnte afsnit er desuden slående rigt illustrerede. Ingen andre temaer i bogen har så mange tavler og billeder. Opmærksomheden (og det ressourceforbrug, som den er tegn på) taler sit eget tydelige sprog: det er vigtigt, at børn beskæftiger sig med dyr. Hvordan børnene faktisk selv oplevede denne litteratur og dyrene i den, er et blindt

³⁴ Et godt sted at skaffe sig overblik over folkeoplysningen på dette område er Hans Henrik Hjermitsevs arbejde (2015; 2017a; 2017b).

punkt for min undersøgelse (jf. Appel & Christensen 2017). Men hvis man godtager oplagstal, genoptryk- og genudgivelser som tegn på udbredelse, står det klart, at *Den Danske Børneven* og de mange dyr i den fastholdt en væsentlig relevans over tid. En anden langtidsholdbar bog, der fik et liv i skolesammenhæng, og som bestræbte sig på at lære børn at fascinere af naturen og til at nære sympati for dyrene i den (jf. Eitler 2014), er de 50 dyreverv med tilhørende illustrationer, som H.V. Kaalund og J.Th. Lundbye udgav som *Fabler for Børn* (1845).

Den herligste Tidsfordriv

For den engelske forfatter G.K. Chesterton var de 'eneste ord, som på tilfredsstillende vis beskriver Naturen, dem, man finder i eventyrbøgerne: tryllebindende, besværgelse, fortryllelse.'³⁵ Han anså det for et mirakel og ikke en mekanisk naturlov, at æg kan forvandle sig til kyllinger. Samme forundringsparate naturbegejstring finder man i *Fabler for Børn*, der indledes med påstanden, at dyrenes verden ligesom eventyrenes er "den herligste Tidsfordriv" (Kaalund & Lundbye 1845, 3). Selv en undseelig edderkop er fascinerende, hvis man ser godt nok efter.

"Edderkoppen", *Fabler for Børn* af H.V. Kaalund og J.Th. Lundbye (1845, 70)

Fortryllelsen gemmer sig i detaljen; men det tager tid at få øje på den. I midten af 1800-tallet rummede 'herlig' endvidere stadig 'lovsang af Guds skaberværk' som væsentlig og umiddelbar medbetydning (jf. ODS). Guds herlighed gemmer sig altså i de små detaljer, som Kaalunds tekster og Lundbyes illustrationer forsøger at åbne læserens blik for. Derfor er det vigtigt, at man tager sig denne tid, er det indirekte budskab.

³⁵ Den engelske originalformulering lyder: "The only words that ever satisfied me as describing Nature are the terms used in fairy books, 'charm', 'spell', 'enchantment'" (Chesterton 1995 [1908], 58).

Hvad der var godt at fordrive tiden med, var et spørgsmål, som optog borgerskabet i 1800-tallet. Denne gruppe havde som følge af velstandsstigninger fået markant mere fritid end i tidligere perioder. Borgerskabets interesse for dannelse, som blev et nøgleord i perioden – ikke mindst i nordeuropæiske lande som Danmark – kan ses som en konsekvens heraf. Samtidig kan den forstås som en naturlig videreførelse af protestantiske (middelklasse-)kulturers tilbøjelighed til ‘sekulær askese’ – til at tildele dagligdagsgøremål og tidsforbrug stor betydning. Udvidelsen og systematiseringen af børneskolevæsenet var i sig selv et eksempel på den øgede interesse for ‘fritidshåndtering’. ‘Fritid’ gemmer sig i de etymologiske rødder af ordet ‘skole’, der i sin oprindelige græske form (σχολή) betyder netop fritid eller det, man beskæftiger sig med, når man ikke arbejder eller løser praktiske opgaver.³⁶

En afgørende opgave særligt for borgerskolerne i denne periode var at installere selvdisciplin i den enkelte elev, så denne af egen drift ville være i stand til at benytte sin fritid på en hensigtsmæssig og opbyggelig måde. Tidens børnebøger viser os, at ikke mindst dyrebegejstring var noget borgerskabets voksne gerne så, at deres børn udviklede. Det var velset, at børn viste zoologiske interesser, eksempelvis ved at lade sig fascinere af sommerfuglelarvens metamorfose (fx Hjort 1858, 92-94) eller ved at påtage sig mere spontane omsorgspligter forbundet med det kæledyrshold, som var i vækst blandt borgerskabet i byen (Thorslund og Gjerløff 2014, 20).³⁷

Naturtro fabeldyrs “venlige Færd”

Kaalund skrev *Fabler for Børn* på forlægger P.G. Philipsens opfordring. I årtierne forinden havde fabelgenren efter inspiration fra Tyskland fået en opblomstring i dansk børnelitteratur. Ikke mindst forfatteren Christian Winther havde i 1830’erne haft stor salgssucces med at oversætte den tyske forfatter J.W. Heys muntre dyrefabler. *Fabler for Børn* fulgte disse udgivers form. Men Kaalunds og Lundbyes udgivelse fik ikke samme positive opmærksomhed – ikke i første omgang i hvert fald. Selvom bogen udkom i 1845 var det først med andet oplag i 1866, at den for alvor slog igennem – ikke mindst til undervisningsbrug. Fra 1870’erne var den til gengæld et typisk læsebogs-materiale. I 1918 kunne kunsthistorikeren Karl Madsen uden videre argumentation kalde den “vor smukkeste og bedste Børnebog” (1918, 37-38).

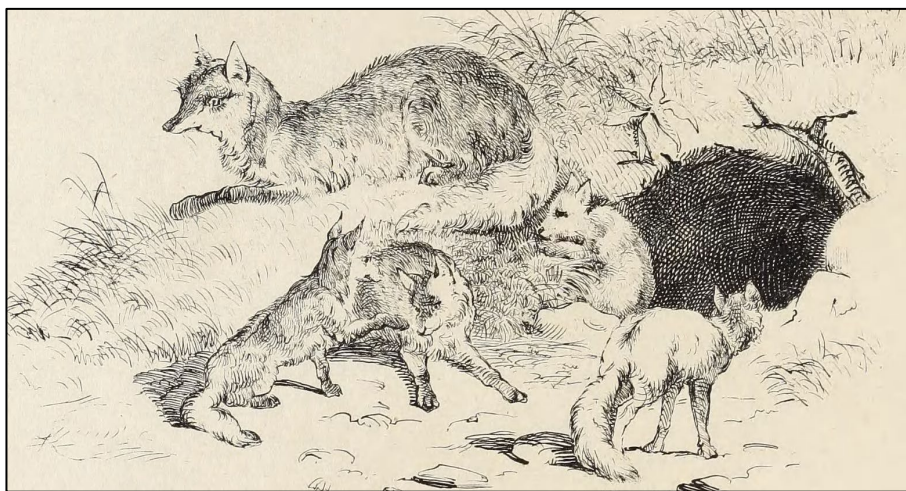
En af forhindringerne ved udgivelsestidspunktet var, at ‘fabler’ ganske enkelt ikke var den rigtige vare- eller genrebetegnelse. Flere anmeldere mente ikke, at dyreversene

³⁶ Under disse formuleringer gemmer sig 1) Max Webers forståelse af *Den protestantiske etik og den kapitalistiske ånd* (1905), 2) Ernest Gellners ideer om såkaldt ‘exo-uddannelse’ (uddannelse uden for hjemmet) og dens betydning for den kulturelle homogenisering i industrisamfundene (1973) samt 3) Peter Sloterdijks beskrivelse af modernitetens udbredelse som den udvikling, der gør metaforen ‘livet er en skole’ relevant for stadig flere befolkningsgrupper (2015, 457ff).

³⁷ Som nævnt er en vis form for asymmetri ifølge Ngai et element i det følelsesvæv, som opstår mellem den ting eller det væsen, nogen opfatter som nuttet. At ‘formindskelse’ er et centralt element i menneskers forhold til deres nuttede kæledyrshold er velbeskrevet i forskningslitteraturen. Se fx Thorsen 2014; jf. Thomas 1996, 240f.

var "berettigede til denne Benævnelse, idet mindste ikke, naar man opfatter Begrebet paa den sædvanlige Maade" (citeret i Rossel U.D.). Klassiske fabler var gerne småfortællinger om menneskeagtige dyr med tilhørende moraler – ofte moraler, der hjalp folk til at acceptere deres lod i livet ved at smile ad figurer, som ikke gjorde det. Dyrenes rolle var allegorisk, og budskaberne understøttede gerne en hierarkisk, feudal samfundsopbygning (jf. Henderson 1982). Dyrene og fortællingerne i *Fabler for Børn* var ikke fabler i denne forstand. For det første havde kun få af versene let-afkodelige moraler. For det andet var dyrene ikke menneskelige. De opfører sig etologisk 'korrekt' og naturtro. Eller rettere: Der er ingen fantastiske elementer, og den stærke antropomorferende tendens er, at dyrene tillægges menneskelignende familiebånd og familiefølelser. "Ræven" er et godt eksempel.

Tidligere havde man opfattet ræven som et skadedyr. I løbet af 1800-tallet flyttede den sig imidlertid gradvist over i nyttedyrskategorien (jf. Gjerløff 2009). Det er ikke til at sige, om Kaalund og Lundbye var påvirkede af sådanne bevægelser. Men hverken i tekst eller illustration møder man tidligere tiders negative stereotyper af arten – her er der ingen snu, lumsk, upålidelig Mikkell. Derimod præsenterer de på proto-Disney-manér³⁸ ræven som en ængstelig vagtsom mor, hvis kære hvalpe tumler ved indgangen til deres hule: "Rævemoderen spejdede rundt,/ At Ingen skulde forvolde dem Ondt".

"Ræven", *Fabler for Børn* af H.V. Kaalund og J. Th. Lundbye (1845, 100)

Hovedparten af dyrene i fortællingerne er dem, man møder i menneskenes verden – dem, der "flokkes om Menneskets Hytte, Nogle til Glæde Andre til Nytte" (Kaalund & Lundbye 1845, 3). Der er flest hunde, køer og fugle, men også en lang række andre dyr,

³⁸ I den dyreetiske forskningslitteratur interesserer man sig for 'disneyficering'. Det er en term benyttet til kritisk beskrivelse af populær- og massekulturelle dyrefremstillinger med forkærlighed for nuttede eller 'nuttificerbare' dyrearter på bekostning af arter, som ikke er så tiltrækkende, dvs. som ikke i samme omfang vækker spontane omsorgsfølelser i mennesker (jf. Stanton 2021).

som danske børn kunne forventes at kende til: katte, heste, køer, grise, ænder, høns, får, geder, bier, rotter, duer, en tudse, en edderkop, en måge, en spurveunge, en skade, en lækat og en glente. Hertil kommer få eksotiske dyr: bjørnen, påfuglen og aben, som enkelte børn måske ville have set på markedspladser eller i haver.³⁹ Helt uden for dyrekategorien finder man desuden et stykke legetøj og en maskine (rumlepotten, vandposten) samt en blomst, en årstid og nogle naturfænomener (aftenstunden, kilden, vin-

teren, violen, stormen). Denne forsamling af dyr, planter, materialer og fænomener, som menneskene deler deres tilværelse med, nærmer sig det, som Donna Haraway ville kalde ledsagearter ('companion species') (2008, 164-165; jf. 2003).

Selvom dyrene ikke helt er som mennesker og fx ikke kan "græde og lee", er de tillidsfulde, troskyldige og ser kærligt "paa Mennesket" for at bringe det "sin Tak" eller for at klage "sin Nød". Sådan lyder det i bogens forord (Kaalund & Lundbye 1845, 3), som også fastslår, at dyrene ligefrem elsker "den Haand, som" giver dem føde. Derfor "skal Mennesket Dyret agte". Det vil sige at menneskene skal 'se' dyrene – altså anerkende dem ved at iagttage dem og ved at have respekt for deres "venlige Færd". Problemet, forstår man, er, at der ikke er tilstrækkeligt mange mennesker, som faktisk anerkender dyrene på denne måde. Dette er det alvorfulde budskab, som bogen forsøger at få børnelæserne til at indse, at de må råde bod på. Lundbye understreger denne alvor i sin næsten *memento mori*-barokke illustration til forordet (jf. p. 154, nærværende artikel). Den forestiller et vædderkranium, hvorfra en vedbend falder i ranker. Vedbenden er symbol for troskab; det ildevarslende kranie antyder, at mennesket har tendens til at forråde denne relation.

Den sorgmodige stemning, som her slås an, folder sig ud i en lang række af versene. Måske mest tydeligt i det førnævnte "Den dræbte And", hvor en gruppe småælinger forsøger at vække deres nedskudte mor til live.

³⁹ Mulighederne herfor blev flere i sidste halvdel af århundrede. Københavns Zoologiske Have blev fx grundlagt i 1859. Det gjorde den ikke mindst, fordi dyrebeskuelse blev en oplagt søndagsudflugtsbeskæftigelse for byborgerskabets børnefamilier (jf. Gjerløff 2010).

“Den dræbte And”, Fabler for Børn af H.V. Kaalund og J.Th. Lundbye (1845, 38).

I Skoven risled den klare Aa,/ En blodig Vildand bag Sivet laae,/ Af Jægerens Bøsse var den dræbt,/ Den havde sig hen til Reden slæbt./ Nu stod omkring den de Ællinger Smaae,/ De kunde det sletikke ret forstaae,/ De krøb under Vingen, men den var slap -/ “Vaang op, søde Moder, rab, rab, rab, rab!”/ Saa aabned de alle Smaanæbene vidt:/ “Vi ere saa sultne, giv os lidt!”/ Men moderløs' vare de arme Smaae -/ O har du en Moder, da skjøn derpaa! (Kaalund og Lundbye 1845, 38).

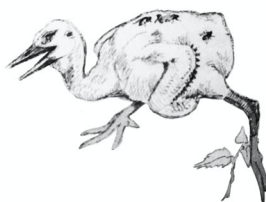
“Den dræbte And” er den af fablerne, der har den mest eksplicite morale: Sæt pris på din mor, hvis du har hende – det er ikke alle, som er så heldige. Flere af versene viser uartige, pralende, krævende dyrebørn (“Hanekyllingerne”, “Kyllingerne”, “Grisene”), der plager en stakkels, sagtmødig moder, og dermed dels lægger eftertryk på moralen i “Den dræbte And” og dels pres på børnemålgruppen, som gerne skal forstå, at de ikke skal være uartige, pralende, krævende.

Det tragiske tableau i “Den dræbte And” er udtryk for Kaalunds og Lundbyes indignation på dyrenes vegne: Menneskene har det med at gøre dem ondt. Vemodet herover er så stort, at det også kaster skygger ind over de tilsyneladende mere muntre scenerier. “Hundehvalpen” viser et billede af en lille, livlig hundehvalp, som står foran sin mor. Moderen ligger lænket i sit hundehus og ser sorgmødt, tænksomt frem for sig. Teksten forstærker med sin brug af datid den knugende stemning i en situation, som eller ligeså godt kunne have været hyggelig: “Den var saa buttet, saa trind og blød,/ Dens lille Snude var rosenrød,/ Ei mere den ønskede i Verden, naar/ Den fik af sin Moder en Melketaar” (Kaalund og Lundbye 1845, 58). Sådan forholder det sig imidlertid ikke længere, forstår vi; efter barndommens tilsyneladende frihed venter voksenlivets uafvendelige trældom. Sådan ser skæbnen i hvert fald ud for det arbejdende fæ. Det faldt Kaalund for brystet. I 1875 blev han et af de første medlemmer af den førnævnte Foreningen til Dyrenes Beskyttelse (Billeskov Jansen 2002). At skæbnen også tyngede det arbejdende menneskefolk, proletariatet, faldt Kaalund tilsvarende

meget for brystet. I *Fabler for Børn* og i Kaalunds bidrag til *Maanedsskrift for Børn*, der udkom 1845-1847, og som han selv redigerede sammen med forfatterkollegaen J. C. Gerson, flettede denne arts- og socialindignation sig sammen. Nøjagtig 100 år før George Orwell udgav *Kammerat Napoleon* (1945) og tre år før Karl Marx og Friedrich Engels udgav *Det kommunistiske manifest* (1848), skrev Kaalund endnu "En Fabel" (1845). Denne gang en prosatekst, hvori han fik "en Abekat" til at forsøge at "bringe Dyrene til at gjøre Opstand mod Menneskene":

Høistærede Venner og Frænder, Skovens Dyr! Altfor længe have vi taalt den underordnede Rolle, som Menneskene have tildeelt os her paa Jorden; taalmodige have vi opgivet vore naturlige Rettigheder; taalmodige have vi seet paa, at Tusinder af vor Midte ere blevne ødelagte eller bortslæbte til vanærende Trældom (citeret i Weinreich 2020).

I modsætning til dyrenes kritik af menneskene i F.C. Scheffers *Beviser At de saa kaldede Umælende Dyr har Større Forstand end Mennesket. Beskrevet ved Tilskueren Iblandt de Levende TUSSE BIEFFER* (1771), som jeg strejfede i indledningen til denne artikel, er Kaalunds dyreopstand og tragiske dyreskildringer ikke tænkt som satire og ikke alene som allegori. Som Lundbyes illustrationer emmer de af dyb sympati for og medlidenhed med de umælende kræ. Lundbyes og Kaalunds *Fabler for Børn* er med andre ord en protest imod tidens gældende tilknytningsrelation – den, Descola kalder frembringelse eller produktion – som gør ledsagearter til ressourcer defineret af menneskelige behov (og som gør visse menneskegrupper til ressourcer defineret af andre gruppers profittrang).

I et forsøg på at få menneskebørnene anno 1845 til at se på dyrene med andre mere pastorale, omsorgsfulde øjne, dvæler forfatter og illustratør derfor i fabelvers nr. 25 ved den omhu, hvormed en "lille Dreng" passede en stakkels lille spurveunge med "store Øine". Ungen var faldet "ned fra Taget", drengen gav den en blød seng af uld og madede den med "Gryn paa Tungen", så den voksede sig stor og fik fjer. Til sidst havde den kræfter til at bygge en rede "ude i Træets Top." Men selvom den nu fik et liv i sit naturlige habitat, glemte den ikke drengen. Tværtimod kom den dagligt "flagrende kjærlig til ham hen", og hver aften, når drengen var kommet fra skole, kvadrede den "sin Tak til ham i Solen."

“Spurveungen”, Fabler for Børn af H.V. Kaalund og J.Th. Lundbye (1845, 54)

Gode drenge som denne bliver ikke menneskeplagere som voksne. Tilmed får de lov at føle sig hjemme i verdenen, fordi dyrene forvandler sig til venner, når de har modtaget menneskepleje. Sådan er den ikke eksplicite, men alligevel tydelige morale i de fleste af Kaalunds og Lundbyes fabler. Paradoksalt nok udfordrer og bekræfter denne morale på én og samme tid natura-kulturalismens skarpe skel mellem dyr og mennesker. Ved at opføre sig gentilt over for dyrene bekræfter menneskebørnene deres egen humanitet.⁴⁰ Eller: Mennesker undgår at falde ned på et ikke-menneskeligt niveau ved at behandle dyr med respekt. I “En Fabel” skærer Kaalund tankegangen ud i pap:

Du Menneskebarn, som bryster Dig stolt af din kløgtige Aand, din oprejste Gang, er dit Hjerte for Dyrenes Lidelser koldt, har Du selv dem sløv eller grusom forvoldt, da fortjener du ikke din Menneskerang (Kaalund 1845).

Dette er en naturalisme, som har indordnet sig under de strømninger i oplysningstiden, der kritiserede den civiliserede bylivsform som dekadent og fremhævede naturerfaringer som væsentlige og nødvendige for den menneskelige eksistens. Tydeligst er

⁴⁰ Kaalunds sociale kritik er tilsvarende tøjlet; ulighed er et grundvilkår i denne “Guds Verden”, der ikke desto mindre er “skøn”, selvom der findes ukrudt “ved Siden af Rosen” (Kaalund 1845) (jf. Weinreich 2021).

denne tendens i den såkaldte naturromantik. Det er samtidig en naturalisme, som har et slægtskab med det positive og respektfulde dyresyn, der karakteriserer den strømning i den kristne historie, der forbindes med den omvandrende radikal-asket Frans af Assisi (1181/1182-1226), hvormod det siges, at han 'prædikede for fuglene'. Assisi tiltrak sig da også stor opmærksomhed i protestantiske kulturer op gennem 1800-tallet – ikke mindst i de kvindedominerede velgørenheds-, dyrebeskyttelses- og naturfredningsinteresserede miljøer (Appelbaum 2009). At der op gennem århundredet blev stadig flere af sådanne miljøer og organisationer, antyder samtidig, at de underliggende, faktiske forhold for dyrene i mændenes voksenverden – i landbruget og industrien – var anderledes brutale.

Der gjaldt med andre ord andre attituder over for dyrene i voksenlivet end dem, man mødte i børnebøgerne. Borgerskabets kvinder kunne godt nok som antydning fastholde en barnlig og umiddelbar omsorgsrelation. De kunne engagere sig i dyreværnsforeninger. For mændene var 1800-tallet et ganske andet 'alvorligt århundrede' (jf. Morretti 2014, 66). For dem gjaldt det i højere grad om at komme til indsigt i forholdene i den landbrugsindustri, som voksede frem i Danmark. Landbruget overgik i sidste halvdel af århundredet fra korndrift til mejeribrug og produktion slagtesvin. Udviklingen indebar udbredelsen af en 'maskinel' tilgang til dyreholdet i det hele taget (Dieckmann Rasmussen et al. 1988, 313-350). For mange drenge betød overgangen til voksenlivet en brutal affortryllelse af forholdet til i hvert fald bestemte dyr. For visse af drengene, herunder muligvis H.V. Kaalund og J.Th. Lundbye, var denne overgang problemfyldt. Begge viste tegn på sindslidelse og indre modstand mod den moderne voksenlevedis – samt en selvbevidst kunstnerisk påberåbelse af dette modkulturelle standpunkt (Weinreich 2021; Svenningsen 2018, 27 f.). Begge udtrykte en umiddelbar sympati for dyrene og børnene, der repræsenterede en 'renere' og mindre kompleks tilværelse. Jeg har allerede i forbifarten smuglet et par af Lundbyes melankolske dagbogsbetragtninger ind i fremstillingen. En afsluttende kunne være: "Hvor er Børn dog lykkelige [...] Alt hvad der piner og smerter mig kan jeg glemme i en Klynge af Børn, og det er mig en Salighed at stirre ind i disse klare, lidenskabsløse Øine" (d. 1. oktober 1842; Svenningsen 2018, 61).

Afsluttende fortryllesovervejelser

Allerede før det for alvor var kommet i gang, blev det 20. århundrede udråbt til *Barnets århundrede* (1900) af den svenske kvindesagsforkæmper Ellen Key. Hun argumenterede for, at den særstatus, barnet havde fået i 1800-tallets borgerskab, var en status, som børn i alle samfundslag havde krav på (Cunningham 2021, 137). Hendes bog blev hurtigt oversat til mange sprog og betragtes nu som en klassiker. I dag beskrives tidens vestlige kulturer ofte som præget af såkaldt 'infantilisering'.⁴¹ Hvis denne analyse har

⁴¹ Ofte er der tale om samfundskritik. Nogle hæfter sig overordnet ved den forlængelse af ungdomslivets udflydende livsform, som har kendetegnet de vestlige kulturer siden Ungdomsoprøret i 1968 (fx Bauman 1999). Andre hæfter sig mere specifikt ved identitetspolitiske strømningers udtryksformer som selv-umyndiggørende (fx Fourest 2020). Men med afsæt i

noget på sig, er det givetvis, fordi Ellen Keys krav viste sig at være en profeti. I 1900-tallet fik også arbejderklasserne mulighed for at føre en middelklasselevevis, som kredsedde om barnet. Nu fik også portørens børn undulater. Men de fik som Kaalund og Lundbye samtidig en trang til at udskyde eller helt undgå det tidspunkt, hvor voksenalivet begyndte. Disse børn er nu kundegrundlaget for den industri, der tilbyder *fantasy*-produkter for enhver smag. I disse *fantasy*-fortællinger falder hovedpersonens 'uskyldsrene, barnlige blik' (Milbank 2005, 1) ofte på dyrene – dvs. at historierne ofte handler om børns eller barnlige personers forhold til dyr (eller andre ikke-mennesker), som tilfældet eksempelvis er i Philip Pullmans førnævnte bog- og streamingserie *His Dark Materials* (1995-2000). Hvis fortællekunsten er bindevævet mellem en given kulturs idealer og tilværelsens rå kendsgjerninger, afslører fortryllesindustriens omfang i de vestlige kulturer i dag (jf. Ritzer 1999), at der er brug for en høj bindekraft.

Noget tyder med andre ord på, at de tre udfordringer, som jeg i det foregående har forsøgt at skitsere, at dansk 1800-talslitteratur adresserede, ikke er blevet overvundet. Noget tyder på, at der stadig er brug for animistisk, totemistisk og analogistisk hjælp til håndtering af moderne problemstillinger, som den stadig dominerende ontologi naturalismen og det stadig dominerende tilknytningsforhold, frembringelse, ikke kan give tilfredsstillende svar på. Vi ved stadig ikke, hvordan vi som forbrugere forliges med de stadig flere ting med stadig mere obskure oprindelsesforhold, vi omgiver os med. Vi ved stadig ikke, hvordan vi som borgere opnår et forpligtende forhold til den nu mere og mere multikulturelt komplekse nation. Vi ved stadig ikke, hvordan vi som individer skaffer os et stabilt og robust selv. Vi søger stadig fortryllelse og hjælp hos børnene og dyrene. I denne artikel har jeg forsøgt at vise, hvori hjælpen bestod i 1800-tallets Danmark.

LITTERATUR

Albinus, Lars

2021 "Dyrenes betydning i religion og filosofi – en oversigt", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift nr. 71*, 7-37.

Adriansen, Inge

2003 *Nationale symboler i Det Danske Rige 1830-2000*, Museum Tusulanum Forlag, København.

Andersen, Lis Toft

1986 "Bondens Almanak", *Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift årg. 2, nr. 1*, 79-115.

Anderson, Benedict

1983 *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London.

det evolutionsbiologiske begreb 'neotoni' (den mekanisme, hvorigennem oprindeligt 'barnlige' egenskaber i en given art bevares hos voksne efterkommere, jf. lex.dk), kaster Peter Sloterdijk et mere positivt lys på tendensen. For ham er denne mekanisme ryggraden i al kulturdannelse (2016, 344-46).

- Appaduraj, Arjun
1990 "Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy", *Public Culture*, 1-24.
- Appel, Charlotte
2001 *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, Museum Tusulanum Forlag, København.
- Appel, Charlotte & Nina Christensen
2017 "Follow the Child, Follow the Books: Cross-Disciplinary Approaches to a Child-Centered History of Danish Children's Literature 1790-1850", *International Research in Children's Literature*, bind 10, nr. 2, 194-212.
<https://doi.org/10.3366/ircl.2017.0237>
- Appelbaum, Patricia
2009 "St. Francis in the Nineteenth Century", *Church History* vol. 78(4), 792-813.
- Auken, Sune
2021 "Forfatningskamp og borgerkrig", in: *Dansk litteraturs historie. Bind 2: 1800-1870*, Klaus P. Mortensen og May Schack eds., Gyldendal, København, 533-551.
- Auken, Sune og Johan Damsgaard,
2018 "Grundtvigs Brorson", *Grundtvig-Studier* 67, 47-78.
- Bach-Nielsen, Carsten
2019 *Bibelen i Danmark. 500 års kirke- og kulturhistorie*, Bibelselskabet, København.
- Bauman, Zygmunt
2000 *Liquid Modernity*, Polity Press, London.
- Baunvig, Katrine Frøkjær
2013 *Forsamlingen først. N.F.S. Grundtvigs og Émile Durkheims syn på fællesskab*, ph.d.-afhandling Aarhus Universitet, <https://grundtvigcenteret.au.dk/fileadmin/>
- Bellah, Robert
2011 *Religion in Human Evolution. From the Paleolithic to the Axial Age*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Berlin, Isaiah
1999 *The Roots of Romanticism*, Princeton University Press, Princeton.
- Billeskov Jansen, F.J.
2002 *Læsefrugter. Fra et langt livs erfaringer med litteraturen*, Lindhardt og Ringhof, København.
- Bjørn, Claus
1988 "Landbruget 1810-1830 – statsbankerot og landbrugskrise", in: *Det danske landbrugs historie 1819-1914 bind 3*, Claus Bjørn ed., AiO, Odense, 64-75.
1988b "Landbruget 1830-1860 – kornsalgssperiodens første årti", in: *Det danske landbrugs historie 1819-1914 bind 3*, Claus Bjørn ed., AiO, Odense, 76-93.
- Bredsdorff, Thomas
2021 *Johannes Ewald og frygten for frihed*, U Press, København.
2003 *Den Brogede Oplysning*, Gyldendal, København.
- Brorson, H.A.

- 1953 *Troens rare Klenodie 1-2*, Lohses forlag, København [1739],
<https://tekster.kb.dk/text/adl-texts-brorson01-root>.
- Chesterton, G. K.
 1995 *Orthodoxy*, Ignatius Press, San Francisco [1908].
- Christensen, Nina
 2012 *Videbegær. Oplysning, børnelitteratur, dannelse*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.
- Cunningham, Hugh
 2021 *Children and Childhood in Western Society Since 1500*, Routledge, London.
- Descola, Philippe
 2013 *Beyond Nature and Culture*, University of Chicago Press, Chicago.
- Diecmann Rasmussen, Jørgen, S.P. Jensen, Claus Bjørn og Jens Christensen
 1988 "Husdyrbruget 1860-1914)", in: *Det danske landbrugs historie 1819-1914 bind 3*, Claus Bjørn ed., AiO, Odense, 313-350.
- Dombernowsky, Lotte
 1988 "Bondens gård drift, produktion og husholdning indtil landboreformerne", in: *Det danske landbrugs historie 1819-1914 bind 2*, Claus Bjørn ed., Aio, Odense, 229-245.
- Dræby, Anders
 2016 *Opdragelsens filosofi – Jean-Jacques Rousseau, Immanuel Kant, Søren Kierkegaard og John Dewey om kunsten at opdrage*, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.
- Eitler, Pascal
 2014 "The 'Origin' of Emotion: Sensitive Humans, Sensitive Animals", in: *Emotional Lexicons. Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling*, Ute Frevert og Thomas Dixon eds., Oxford University Press, Oxford, 91-117.
- Engelhardt, Juliane
 2010 *Borgerskab og fællesskab. De patriotisk selskaber i den danske helstat 1769-1814*, Museum Tusulanum Forlag, København.
- Engelstoft, Laurits
 1802 *Om den Indflydelse Opdragelsen, især den offentlige, kan have paa at indplante Kiærlighed til Fædrelandet*, København.
- Fourest, Caroline
 2020 *Generation krænket. Fra sprogpolti til tankepoliti*, Grønningen 1, København.
- Frevert, Ute
 2014 "Defining Emotions: Concepts and Debates over Three Centuries", in: *Emotional Lexicons. Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700-2000*, Ute Frevert og Thomas Dixon eds., Oxford University Press, Oxford, 1-31.
- Gaffikin, Bridgit
 2004 "Materiel Witnesses. Hans Christian Andersen's Tingseventyr and the Memories of Things", *Edda*, 186-200.
- Gellner, Ernest
 2005 *Words and Things. An examination of, and attack on, Linguistic Philosophy*, Routledge, London [1959].

Gleixner, Ulrike

2005 *Pietismus und Bürgertum. Eine historische Anthropologie der Frömmigkeit Württemberg 17.-19. Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.

Gjerløff, Anne Katrine

2012 "Offer, Fjende, Frænde, Føde. Dyrs roller i Danmark i 1800-tallets slutning", *Historisk Tidsskrift* 132 (3), 393-422.

2010 "When zoo became nature – Copenhagen Zoo and perceptions of animals and nature around 1900", *Tidsskrift for Kulturforskning* (1), 22-37.

2009 "Dine fjenders fjende – skadedyrsbekæmpelse, landbrug og natur i 1800-tallets Danmark", *Fortid og Nutid* (4), 189-209.

Gjerløff, Anne Katrine og Naette Faye Jacobsen

2014 *Da skolen blev sat i system. 1850-1920, Dansk skolehistorie bd. 3*, Charlotte Appel og Ning de Coninck-Smith eds., Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.

Greenfeldt, Liah

1992 *Nationalism. Five Roads to Modernity*, Harvard University Press, Boston.

Goldschmidt, Meir Aron

1858 "Anmeldelse af Nye Eventyr og Historier 1858", *Nord og Syd*, 231-234, <https://andersen.sdu.dk/forskning/anmeldelser/anmeldelse.html?aid=5664>

Guthrie, Stewart

1995 *Faces in the Clouds: A New Theory of Religion*, Oxford University Press, Oxford.

Haraway, Donna

2003 *The companion species manifesto: dogs, people, and significant otherness*, Prickly Paradigm Press, Chicago.

Henderson, Arnold Clayton

1982 "Medieval Beasts and Modern Cages: The Making of Meaning in Fables and Bestiaries", *PMLA* Vol. 97, nr.1, 40-49.

2008 *When species meet*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Hjermitslev, Hans Henrik

2015 "Windmills, Butter, and Bacon: The Circulation of Scientific Knowledge among Grundtvigians in the Decades around 1900, in: *Building the Nation: N.F.S. Grundtvig and Danish National Identity*, J.A. Hall, O. Korsgaard & O.K. Pedersen eds., McGill-Queen's University Press, 362-380.

2017a "Kampen om folkeoplysning og populærvidenskab i Danmark 1850-1920", in: *Sann oplysning?: naturvidenskab i nordiske offentligheter gjennom fire århundrer*, Roos & Tønneson eds., Cappelen Damm, Oslo, 239-275.

2017b "Lys over landet, men hvilket lys? Om videnskab og dannelse i kulturkampen mellem grundtvigianisme og brandesianisme omkring år 1900, in: *Den gode den onde: om grundtvigianister og branditter*, Michael Schelde & Katrine Baunvig eds., Eksistensen, København, 13-48.

Hobsbawm, Eric

1999 *Industry and Empire. From 1750 to the present day*, Penguin, London [1968].

Holberg, Ludvig

2018 *Niels Klim*, oversat fra latin (1741) af Peter Zeeberg, DSL & Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.

Holm, Harald

1868 Brev til August Ludvig Skrøder fra Harald Holm d. 6. november 1868, danmarksbreve.dk. Set d. 14. maj 2021.

Holmberg, Tora

2014 "Kattkvinnor", in: Cecilie A. Thorslund og Anne Katrine Gjerløff eds., *Dyrisk og dyrebar – kæledyr i et samfundsvidenskabeligt lys*, *Nyt fra samfundsvidenskaberne*, p.131-153.

Hope, Quentin M.

1964 "Animals in Molière", *PMLA Vol. 79, No. 4*, 411-421.

Horstbøll, Henrik

1988 "Stavnsbåndet og den borgerlige frihed", *Den Jyske Historiker nr. 45*.

1999 *Menigmands medie. Det folkelige bogtryk i Danmark 1500-1840. En kulturhistorisk undersøgelse*, Museum Tusulanum Forlag, København.

Horstbøll, Henrik, Ulrik Langen og Frederik Stjernfelt

2020 *Grov konfækt. Tre vilde år med trykkefrihed 1770-1773*, Gyldendal, København.

Ingemann, B.S.

1842 *Folkedands-Viser og Blandede Digte*, C. A. Reitzel, København.

Hume, David

1779 *Dialogues concerning Natural Religion, Part 11*, Humes Texts Online:

<https://davidhume.org/texts/d/11#13>

Kjærgaard, Jørgen

2003 *Salmehåndbog Bind 1*, Det Kgl. Vajsenhus Forlag, København.

Korsgaard, Ove

2004 *Kampen om folket. Et dannelseperspektiv på dansk historie gennem 500 år*, Gyldendal, København.

Kristof, Jane

2001 "The Feminization of Piety in Nineteenth-Century Art", in: *Reinventing Christianity*, Linda Woodhead ed., Routledge.

<https://doi.org/10.4324/9781315199412>

Landy, Joshua og Michael Saler

2009 *The Re-Enchantment of the World: Secular Magic in a Rational Age*, Stanford University Press, Palo Alto.

Lévi-Strauss, Claude

1963 *Totemism*, Beacon Press, Boston.

Lundager Jensen, Hans J.

2021a "Virkeligheder og religionshistorie: En introduktion til ontologier ifølge Philippe Descola", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift 71*, 59-91.

2021b "Jægeren, de venlige jaguarer og honningfesten. Om Claude Lévi-Strauss' miskendelse af animismen og den påståede afbrydelse af forbindelsen mellem himmel og jord", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift 71*, 92-101.

Lützen, Karin

1998 *Byen tæmmes. Kernefamilie, sociale reformer og velgørenhed i 1800-tallets København*, Hans Reitzels Forlag, København.

- MacCulloch, Diarmaid
 2010 *A History of Christianity. The First Three Thousand Years*, Penguin, London.
- Madsen, Karl
 1918 *J. Th. Lundbye. Dagbogsoptegnelser i Udtog*, Gyldendalske Boghandel, København.
- Martin-Fugier, Anne
 1990 "Bourgeois Rituals", in *A History of Private Life IV. From the Fires of Revolution to the Great War*, Michelle Perrot, Philippe Ariès og Georges Duby eds., The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA, 261-338.
- Martinsen, Lone Kølle
 2017 "Danmarks største Digterinde: Skitse til en vurdering af Grundtvig og Ingemann i et køns- og føleleshistorisk perspektiv", in: *Den gode den onde: om grundtvigianister og brandtitter*, Michael Schelde & Katrine Frøkjær Baunvig eds., Eksistensen, København, 49-72.
 2018 "Emotionelle (læse)fællesskaber: Den historiske roman som følelsesmanual i kollektive nationale identifikationsprocesser i Europa efter 1814", in: *Nation og stat, identitet og fortælling*, Carsten Humlebæk, Henrik Høgh Müller og Kristian L. Nielsen eds., Nyt fra Samfundsvidenskaberne, Frederiksberg, 65-190.
- Milbank, John
 2005 "Fictioning Things: Gift and Narrative", *Religion & Literature Vol. 37 (3)*, 1-35.
- Moretti, Franco
 1999 *Atlas of the European Novel 1800-1900*, Verso, London.
 2014 *The Bourgeois. Between History and Literature*, Verso, London.
- Morgan, David
 2009 "Enchantment, Disenchantment, Re-Enchantment", in: *Re-Enchantment*, James Elkins & David Morgan eds., Routledge, London, 3-22.
- Mulsow, Martin
 2012 *Prekäres Wissen: Eine andere Ideengeschichte der Frühen Neuzeit*, Suhrkamp, Berlin.
- Ngai, Sianne
 2021 *Vores æstetiske kategorier. Det gakkede, det nuttede og det interessante*, Informations Forlag, København. [*Our Aesthetic Categories – Zany, Cute, Interesting*, Harvard University Press, 2012].
- Osterhammel, Jürgen
 2009 *The Transformation of the World. A Global History of the Nineteenth Century*, Princeton University Press, Princeton.
- Pedersen, Vibeke Arendse
 2007 "Underholdning og oplysning - folkebøger og Danmarkshistorie på dansk", in: *Dansk litteraturs historie. Bind 1: 1100-1800*, K. P. Mortensen og M. Schack eds., Gyldendal, København, 132-142.

- Perrot, Michelle
 1990 "Roles and Characters", in *A History of Private Life IV. From the Fires of Revolution to the Great War*, Michelle Perrot, Philippe Ariès og Georges Duby eds., The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge MA, 166-260.
- Rees, Valery
 2012 *From Gabriel to Lucifer: A Cultural History of Angels*, I.B. Tauris, London.
- Reventlow, Ludvig
 1900 *Pædagogiske Afhandlinger*, Det Nordiske Forlag, København.
- Ritzer, George
 1999 *Enchanting a Disenchanted World: Revolutionizing the Means of Consumption*, Pine Forge Press, London.
- Rossel, Svend H.
 U.D. "Hans Vilhelm Kaalund", *Arkiv for Dansk litteratur*,
<https://tekster.kb.dk/text/adl-authors-kaalund-p-root>, set d. 7. juli 2021.
- Saunders, Gerhard
 1974 *Empfindsamkeit Band 1: Voraussetzungen und Elemente*, Metzler, Stuttgart.
- Safranski, Rüdiger
 2007 *Romantik. Eine deutsche Affäre*, Carl Hanser Verlag, München.
- Sandstrøm, Bjarne
 2012 "Hyrdedigtning og lejlighedsdigtning", in: *Dansk litteraturs historie. Bind 1: 1100-1800*, Klaus P. Mortensen og May Schack eds., Gyldendal, København, 346-359.
- Schama, Simon
 1995 *Landscape and Memory*, Haper-Collins Publishers, London.
- Scheer, Monique
 2014 "Topographies of Emotion", in: *Emotional Lexicons. Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700-2000*, Ute Frevert og Thomas Dixon eds., Oxford University Press, Oxford, 32-61.
- Scheffer, F.C.
 1771 *Beviser At de saa kaldede Umælende Dyr har større Forstand end Mennesket. Beskrevet ved Tilskueren iblant de Levende TUSSE BIEFFER*, Det Kgl. Bibliotek, Trykkefriheds Skrifter: https://tekster.kb.dk/text/tfs-texts-1_017-shoot-workid1_017_018
- Schiller, Friedrich
 2013 *Sämtliche Gedichte und Balladen*, Insel Verlag, Berlin.
- Schou, Jacob Henric
 1777 *Chronologisk Register over de kongelige Forordninger og aabne Breve, bd. 5:*
<https://www.ub.uio.no/fag/jus/retts historie/schous-underside.html>, set d. 7. juli 2021.
- Skovgaard-Petersen, Karen og Peter Zeeberg
 2018 "Om Niels Klim", in: *Niels Klim, Ludvig Holbergs Hovedværker bind 16*, Laurids Kristian Fahl og Peter Zeeberg eds., DSL, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, 11-22.

Sloterdijk, Peter

2013 *In the World Interior of Capital. For a Philosophical Theory of Globalization*, Polity Press, London.

2015 *You must change your life. On Anthropotechnics*, Polity Press, London.

2016 *Spheres III: Foams. Plural Spherology*, Semiotext(e), South Pasadena.

Smith, Anthony D.

2008 *The Cultural Foundations of Nations. Hierarchy, Covenant, and Republic*, Blackwell Publishing, Malden MA.

Stanton, Rebecca

2021 *The Disneyfication of Animals*, Palgrave Macmillan, California. DOI: 10.1007/978-3-030-49316-5

Svenningsen, Jesper

2018 *Seks år af et liv. Johan Thomas Lundbye. Dagbøger om tro, skæbne, kunst og kærlighed, Kilder til dansk kunsthistorie*, Ny Carlsbergfondet, Strandberg publishing, København.

Sørensen, Jørgen

1966 "Grundtvig og Brorson", *Grundtvig-Studier* 19, 39-67.

Sørensen, Peer E.

1973 *H.C. Andersen og herskabet. Studier i borgerlig krisebevidsthed*, GTM, Grenå.

Taylor, Charles

1989 *Sources of the Self. The Making of Modern Identity*, Cambridge University Press, Cambridge.

2007 *A Secular Age*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Massachusetts.

Thomas, Keith

1996 *Man and the natural world. Changing attitudes in England 1500-1800*, Oxford University Press, Oxford [1983].

Thorsen, Liv Emma

2014 "Kjæledyr – historiske praksisser", in: Cecilie A. Thorslund og Anne Katrine Gjerløff eds., *Dyrisk og dyrebar – kæledyr i et samfundsvidenskabeligt lys, Nyt fra samfundsvidenskaberne*, 49-70.

Thorslund, Cecilie A. og Anne Katrine Gjerløff

2014 "Dyrisk og dyrebar", in: Cecilie A. Thorslund og Anne Katrine Gjerløff eds., *Dyrisk og dyrebar – kæledyr i et samfundsvidenskabeligt lys, Nyt fra samfundsvidenskaberne*, 15-30.

Tilly, Charles

1990 *Coercion, Capital, and European States*, Blackwell, Cambridge & Oxford.

Verheyen, Nina

2014 "Age(ing) with Feeling", in: *Emotional Lexicons. Continuity and Change in the Vocabulary of Feeling 1700-2000*, Ute Frevert og Thomas Dixon eds., Oxford University Press, Oxford, 151-176.

Weinreich, Torben

2021 "H.V. Kaalund", *Historien om børnelitteratur på lex.dk*:

<https://bornelitteratur.lex.dk/H.V. Kaalund> set d. 3. maj 2021

Wordsworth, William

1807 <https://www.poetryfoundation.org/>

Forkortelse

E-c P *Evangelisk-christelig Psalmebog tilligemed Collecter, Epistler og Evangelier, Vor Herres Jesu Christi Lidelses-Historie, Kirke- samt andre Bønner, til Brug ved Kirke- og Huus-Andagt*, J.W. Cappelens Forlag, Christiania, 1843 [1798]: tilgængelig i pdf via Google Books.

*Katrine Frøkjær Baunvig
Center for Grundtvigforskning, Aarhus Universitet*